

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 13

Δ Ω Ρ Η Μ Α

ΣΤΟΝ

ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1985

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΣΤΕΡΕΑ (12ος-13ος ΑΙ.) :
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ/Θεσσαλονίκη

Ἡ μελέτη τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς εἶναι γεγονός ὅτι ἀναπτύχθηκε σημαντικὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Τὴν πρώτη συστηματικὴ ὥθηση ἔδωσε στὴν ἔρευνα ὁ Θ' τόμος τοῦ Ἀρχείου Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου¹. Ἀργότερα κυκλοφόρησαν δύο βιβλία στὰ ὁποῖα γίνεται παρουσίαση ἢ συστηματικὴ μελέτη βυζαντινῶν μνημείων τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς. Τὰ δύο βιβλία², τὸ καθένα μὲ τοὺς στόχους του, καλύπτουν ἀρκετὰ κενὰ στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς. Δὲν πρέπει ὥστόσο νὰ παραβλέπει κανεὶς καὶ τὸ γεγονός ὅτι καὶ ἄλλες μικρὲς ἢ μεγαλύτερες συμβολές — ἀπὸ τὴν πληροφοριακὴ δημοσίευση ὡς τὴν ἀρτιότερη καὶ ἐπιστημονικὴ προσφορὰ — προσπάθησαν νὰ συνεισφέρουν στὴ γνώση τοῦ χώρου, ὅπως αὐτὸς ἐμφανίζεται ὀργανωμένος μέσα στὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς βυζαντινῆς περιόδου³.

Τὸ κείμενο τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἀνακοινώθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1981 στὸ Πανελλήνιο Συνέδριο ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν (Συνάντηση Προυσοῦ, 26-28 Ἰουνίου 1981). Στὶς ὑποσημειώσεις ἔλαβα ὑπόψη μου καὶ τὴ μετέπειτα βιβλιογραφία.

1. Βλ. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, ABME, Θ', 1961, σ. 3-112. Βλ. ἀκόμη τοῦ ἴδιου, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922· Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσας, ABME, Α', 1935, σ. 105-120· Ἡ Παναξιῳτίσσα τῆς Γαυρολίμνης, ABME, Α', 1935, σ. 121-124.

2. α) Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ζ' μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ι' αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975 [βιβλιοκρισίς τοῦ ἔργου βλ. Χ. Μ[πούρα], Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα 10 (1976) 30· Ch. Delvoye, Byzantion 46 (1976) 526-527· Urs. Peschlow, BZ 70 (1977) 388-390· A. H. S. Megaw, Journal of Hel. Studies 97 (1977) 237-238· Nancy Patterson-Serçenkov, Speculum 59 (1978) 200-201]. β) Ἀθ. Α. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων, Ἰωάννινα 1981 (δακτυλογραφημένο). Πλαί στὴ διατριβὴ τοῦ P. Soustal, Die griechischen Quellen zur mittelalterlichen historischen Geographie von Epirus, Wien 1975, βασικὸ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ ἴδιου, Nikopolis und Kephallënia [Tabula Imperii Bizantini, 3] Wien 1981, ποὺ καλύπτει ἀπὸ ἀποψη ἱστορικῆς γεωγραφίας καὶ τὶς περιοχὲς τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς.

3. Τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βρίσκει κανεὶς τώρα καταχωρημένη, κάτω ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες περιγραφὰς τῶν μνημείων, στὸ βιβλίο τοῦ Θ. Α. Παλιούρα. Ἀπὸ τὶς ἐργασίες ποὺ κυκλοφόρησαν μετὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1981 ἢ δὲν μνημονεύονται στὸ βιβλίο τοῦ Παλιούρα σημειῶναι τὶς ἀκόλουθες: Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ὁ ναὸς τοῦ Παντοκράτορος στὸ μοναστηράκι Βονίτσας ΔΧΑΕ, Ι', (1980-81) 357-377· Δημ. Κωνσταντίνου, Νεώτερα στοιχεῖα σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 23 (1981) 266-283·

Ἡ μελέτη αὐτὴ βασίζεται στὴν προσφορὰ τῆς ὥς τώρα ἔρευνας ἀλλὰ καὶ ἐπιχειρεῖ, ἀφοῦ θέσει ὀρισμένα προβλήματα, νὰ προσεγγίσει τὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ ἀξιοποιήσουν ὀρισμένες μαρτυρίες —ὁπωσδήποτε λιγοστές— τῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῆς ἱστορικῆς καὶ γεωγραφικῆς ταυτότητος ἀν' ὅχι τῶν ἰδίων τῶν μνημείων, τουλάχιστον τῶν θέσεών τους στὸ συγκεκριμένο χῶρο καὶ χρόνο ποὺ ἀναφέρονται. Οἱ βυζαντινὲς πηγές, ὅσο κι' ἀν' τὰ δεδομένα τους φαίνονται αἰνιγματικά, μποροῦν νὰ ἀπαντήσουν στὰ ἐρωτήματα ποὺ τοὺς θέτουμε καὶ νὰ προσφέρουν κάποια θετικὴ συμβολὴ στὴ λύση μερικῶν προβλημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ θέμα τῶν ταυτίσεων βυζαντινῶν μοναστηριῶν καὶ ναῶν στὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ τῶν σημερινῶν νομῶν Αἰτωλοακαρνανίας καὶ Φωκίδος. Ἡ διαλεκτικὴ σχέση τῶν πηγῶν μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ τοπογραφικὰ δεδομένα προσφέρει ὀρισμένα στοιχεῖα ποὺ συνηγοροῦν στὶς προτεινόμενες λύσεις.

I. ΜΟΝΕΣ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΑΧΕΛΩΟΥ

I.1. Ἡ μονὴ Μυροδοτούσης

Σὲ ἐγκύκλιο γράμμα τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Ἀετοῦ, Ἀχελώου, Βοθρωτοῦ καὶ Ἀδραγαμέστου διαβάζουμε:

«...συνελθόντες οὖν ὑμεῖς ἐν ᾧ δοκιμάσετε τόπω, εἴτε δηλαδὴ ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ ἐπισκοπῇ Ἀχελώου εἴτε ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἀνατολικὸν σεβασμῇ μονῇ τῆς ὑπερενδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Μυροδοτούσης, ποιήσατε τὰς χειροτονίας καὶ τοῦ Βονδίτζης καὶ τοῦ Βελᾶς»⁴.

Ὁ Ν. Βέης χρονολογοῦσε παλιότερα τὶς χειροτονίες τῶν δύο ἐπισκό-

Βασίλη Κατσαρού, Μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ, Κληρονομία 12 (1980) 367-388· τοῦ ἴδιου, Παρατηρήσεις σὲ ὀρισμένες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς μὲ φάσεις βυζαντινῆς περιόδου στὴ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, Κληρονομία 13 (1981) 431-465· Κατερίνας Καλαμαρτζή-Κατσαρού, Ἀγνωστος βυζαντινὸς ναὸς ἀπὸ τὴν Αἰτωλία, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη [Μακεδονικά, Παράρτημα 5], Θεσσαλονίκη 1983, σ. 68-88· Βασίλη Κατσαρού, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγ. Θεοδώρων τῆς Αἰτωλικῆς Σταμνᾶς καὶ ὁ «ἀνεικονικός» του διάκονος, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, σ. 109-166· Σ. Κ. Κίσσα, Σχόλια σ' ἓνα σιγίλλιο τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, σ. 167-196.

4. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos, des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien), BNJ 21 (1976) Παράρτημα, σ. 77, ἀριθ. 17, στ. 11-15.

πων «βραχὺ πρὸ τοῦ Ἀπριλίου 1229»⁵: Ἡ Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ προσδιόρισε ἀκριβέστερα τὸ χρόνο «βραχὺ μετὰ τὴν κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1227 ἀποστολὴν» τοῦ γράμματος (Νοέμβριος α' Ἰνδικτιῶνος ἔτους ,ςψλς' = 1227)⁶.

Ἡ πληροφορία τῆς πηγῆς περιορίζει, ἀπὸ ἀποψη τοπικῇ, τὸ χωρὸ στὸν ὁποῖο ὑπῆρχε ἡ ἄγνωστη καὶ ἀταύτιστη μονὴ τῆς Μυροδοτούσης. Ἡ θέσις τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου εἶναι τώρα γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἔρευνα⁷. Τόπος ἀναφορᾶς στὸ συγκεκριμένο χωρίο εἶναι τὸ Ἀνατολικόν⁸ (= σημ. Αἰτωλικό). Ἡ μνημονευόμενη μονὴ θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ ἀναζητηθεῖ πολὺ κοντὰ στὴ θέσις τοῦ Αἰτωλικοῦ. Ἡ πρόθεσις κατὰ + αἰτ. τοπωνυμίου προσδιορίζει, ὅπως παρατηρεῖται συχνὰ στὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου⁹, τὴν προσέγγισις στὸν τόπο στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται. Ἡ πρόθεσις κατὰ + αἰτ. τοπικῶς τίθεται «πρὸς δῆλωσιν τῆς διευθύνσεως πράξεως τινὸς πρὸς ἀντικείμενον χθαμαλώτερον κείμενον ἢ πρὸς τὰ ὑπεράνω ἀντικείμενου τινὸς κατωτέρου κειμένου»¹⁰. Σὲ ἀντίθεσις πρὸς τὴ γνωστὴ θέσις τῆς «ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Ἀχελώου» —πὺ ἐπέχει θέσις «ὑπεράνω» τοῦ Ἀνατολικοῦ— ἡ ἀντίστοιχη θέσις τῆς μονῆς Μυροδοτούσης ὡς «τόπος χθαμαλώτερον κείμενος» πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Αἰτωλικοῦ.

Μονὴ ἀφιερωμένη στὴ Θεοτόκο μέσα στὸ νησί, πὺ εἶναι χτισμένο καὶ σήμερα τὸ Αἰτωλικό, δὲν ὑπάρχει. Στὴ θέσις τοῦ σημερινοῦ «καθεδρικοῦ» ναοῦ ὑπῆρχε παλαιότερα ναὸς τῆς Παναγίας πὺ δὲν παραδίδεται ὡς κηρυλικὸ μοναστηριοῦ¹¹. Διάταξις ὅμως μοναστηριοῦ φαίνεται ὅτι εἶχε καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ 1825 ἓνα ἀπαρατήρητο μνημεῖο τῆς περιοχῆς κατὰ τὸ ἀνατολικὸ πα-

5. Ν. Α. Βέης, Λέων-Μανουὴλ Μακρός, ἐπίσκοπος Βελλᾶς. Κηλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου, ΕΕΒΣ, Β', 1925, σ. 123-124.

6. Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθήκαι καὶ Παρατηρήσεις, ΒΝΙ 21 (1976) 178, ἀριθ. 17. Στὸ γράμμα ἀναφέρεται καὶ ὁ Τ. Φ. Χριστόπουλος, Ἀετοῦ Ἐπισκοπῆ, Αἰτωλικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, τόμ. 1, σ. 250.

7. Βλ. σχετικὰ Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 10 σημ. 1· Βασίλη Κατσαροῦ, Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος, Βυζαντινὰ 10 (1980) 28, σημ. 47· Σ. Κίσσα, Σχόλια σ' ἓνα σιγίλλιο, σ. 174-175.

8. Τὸ Αἰτωλικὸ μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Ὀδοιπορικὸ τοῦ ραββίνου «Βενιαμὴν ἐκ Τουδέλας», βλ. Ρ. Soustal, Nikopolis und Kephallēnia, σ. 105-106, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

9. Βλ. π.χ. στὴν ἔκδοσις Ν. Α. Bees, Unedierte..., σ. 58.13,24· 59.23,24· 60.21· 63.18· 65.8.5· 68.9.56,60· 68.10,11· 71.11,58,60· 72.13,10· 73.13,22,23· 75.13,109· 84.25,1· 86.27,27· 87.27,54-55· 90.31,6· 101.43,36· 103.46,33· 107.51,28· 109.52,22-23· 110.53,38· 115.58,23-24· 128.29,72· 129.69,76· 133.73,4· 134.74,6-7· 142.84,24· 142.87,1· 149.99,4· 153.103,5· 158.109,2.

10. Ραφαὴλ Κυννέγου, Μεγάλῃ Γραμματικῇ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τόμ. Α', Μέρος Β', μτφρ. Εὐσταθ. Γ. Σταθάκη, Ἀθήνα χ.χ., σ. 495.

11. Βλ. Κ. Σ. Κώνστα, Αἰτωλικόν, Αἰτωλικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, τόμ. 1, σ. 298-299.

ράλιο ἄκρο τῆς λίμνης τοῦ Ἀνατολικοῦ¹². Ὁ Ἀθ. Παλιούρας θεωρεῖ τὸ ναὸ (δηλ. τὸ καθολικὸ) ὡς ἔργο τοῦ 1804¹³. Ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις ὅτι στὴ θέση τοῦ μεταβυζαντινοῦ καθολικοῦ προϋπῆρχε παλιότερη οἰκοδομικὴ φάση. Ὅρισμένα ἐπίσης μαρμάρινα θραύσματα ἀπὸ κίονες καθὼς καὶ ὑπολείμματα τοιχοποιίας στὰ ΝΔ τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὸ χῶρο αὐτὸ λειτούργησε κάποιο μοναστήρι μὲ παλιὰ παράδοση, σὲ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ ἕνα παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο τῆς περιοχῆς ποὺ ἀνακαλύφθηκε κι αὐτὸ τὰ τελευταῖα χρόνια¹⁴.

Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Παναγίας Μυροδοτούσης μὲ τὴ θέση στὴν ὁποία βρίσκεται τώρα ὁ ναὸς τῆς Παναγίας συνηγοροῦν: α) ἡ ἐνδειξη ὅτι ὁ χῶρος λειτούργησε ἐδῶ ὡς μοναστήρι, β) ἡ ἐνδειξη ὅτι ὑπῆρχε, καὶ πρὶν ξαναχτιστεῖ ὁ ναὸς στὶς ἀρχές τοῦ 1804, παλιότερο συγκρότημα μοναστικὸ μὲ βυζαντινὴ, πιθανότατα, παράδοση, γ) ἡ θέση του στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς λίμνης καὶ πολὺ κοντὰ στὸ σημεῖο ἀναφορᾶς του καὶ δ) ἡ προσωμία ποὺ παραδόθηκε ἀπὸ τοὺς περιόικους γιὰ τὴν ἐκκλησίᾳ: ἡ Παναγία ἡ Μυρο(υ)διά¹⁵. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ προταθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ θέση τῆς βυζαντινῆς μονῆς Μυροδοτούσης δὲν εἶναι παρὰ ἡ θέση ποὺ κατέλαβε, πιθανότατα, τὸ μεταβυζαντινὸ μοναστήρι¹⁶.

12. Στὸ βιβλίο τῶν Γ. Γιακουμῆ - Π. Γιακουμῆ - Ν. Κατσίκη, Μεσολόγγι, ἐκδ. Ἑθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1976, σ. 16, δημοσιεύεται νοτιανατολικὴ ἄποψη τοῦ μνημείου μὲ λεζάντα «Παναγία τῆς Φοινικιάς ὅπου ἔκανε περιπάτους ὁ Βύρωνας». Σὲ χάρτη (τῆς σ. 91 τοῦ βιβλίου), καμωμένο ἀπὸ τὸν Pierre Lapie ἐπὶ τόπου στὰ 1825, σημειώνεται ἡ ἐνδειξη «monastère Kadron».

13. Ἀθ. Α. Παλιούρας, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 243.

14. Πρόκειται γιὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ποὺ βρέθηκε στὸ κτῆμα Ἀλ. Κασούλη (βλ. Φ. Ζαφειροπούλου, ΔΔ 29 (1973-1974), Ἀθῆναι 1977, σ. 527-530). Σημαντικὸ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ τὸ εὑρημα (βυζαντινὸ νόμισμα) ποὺ φανερώνει ὅτι στὸ χῶρο ἐμφανίζεται ζωὴ στὸν 11ο αἰῶνα (δ.π., σ. 530).

15. Ἡ προσωμία Μυροδοτούσα δὲν εἶναι συνηθισμένη ὡς ἐπίθετο τῆς Παναγίας (βλ. Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ [Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 6], Παρίσι 1930, σ. 46· Κ. Καλοκύρη, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν Εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 41-47). Μυροδότης «καλεῖται ὁ ἐκκλησιαστικὸς ὑπὲρ τῆς, ὅστις ἔχει καθῆκον νὰ διαφυλάττῃ τὸ ἅγιον μῦρον, νὰ παρέχῃ δ' ἐξ αὐτοῦ εἰς τοὺς αἰτοῦντας μόνον τῇ ἀδείᾳ τοῦ ἐπισκόπου», βλ. Κ. Μ. Πάλλη, ΜΕΕ, τόμ. ΙΒ', σ. 881, λ. μυροδότης. Ἀναμφίβολα ὁ τύπος Μυροδοτούσα συνδέεται μὲ τὴ λ. μύρον καὶ λειτουργεῖ ὡς παρωνομαστικὸ σχῆμα γιὰ τὴ Θεοτόκο· μύρον ἀκένωτον, ἀρωματοσύνθετον, εὐωδέστατον, πολυτίμον κτλ. (βλ. Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἡ Θεοτόκος, σ. 46). Ὁ τύπος Μυροδοτούσα (αὐτὴ ποὺ παρέχει τὸ μύρον ἢ ποὺ ἀναδίδει μύρον) ἀνήκει στὴν ἴδια σφαῖρα μὲ τοὺς τύπους Μυροδότρα, Μυροβλοῦσα κτλ. Ἡ προσωμία Μυρο(υ)διά, ποὺ κατέγραψα ἀπὸ προφορικὴ παράδοση τοῦ κ. Εὐάγγ. Ἀποστολοπούλου, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς παλιότερους κατοίκους τῆς περιοχῆς ἐν ζωῇ, ἀνήκει ἐπίσης στὴν ἴδια σημασιολογικὴ σφαῖρα.

16. Ὁ P. Soustal (Nikopolis und Kephallénia, σ. 270) συνδέει τὴ μαρτυρίᾳ γιὰ τὴ μονὴ Μυροδοτούσης μὲ τὴ μονὴ τῆς Ἑλεούσης στὴν Κλεισούρα. Ἡ ἀπόσταση ὅμως

Ι.2. Οἱ μονές τῶν Ἀσωμάτων

Μονή τῶν Ἀσωμάτων ἀναφέρεται σὲ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου «πρὸς τὸν πανευκλεέστατον πρωτοβεστιάριον τοῦ κραταιοῦ κομνηνοῦ»¹⁷. Παραθέτουμε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

«...ἤκουσται μοι καὶ γάρ, ὡς μοναχὸς τις Λακεδαιμόνιος, νέος τὴν ἡλικίαν καὶ μὴ δασεῖαν ἔχων ὑπήνην, μελανωτέραν δὲ καὶ ἰσχνήν, τοιοῦτον γάρ μοι τὸν ἄνδρα τοῦτον ἢ ἐφ' ἅπαξ θέα τῷ μνήμονι ἐζωγράφησεν, ἡτήσατό σε μονὴν περὶ τὸ δυτικὸν τέρμα κειμένην τῆς λίμνης τοῦ Ἀνατολικοῦ, εἰς ὄνομα δὲ τιμωμένην τῶν Ἀσωμάτων καὶ κατερχομένην ἕως καὶ δεῦρο παρὰ τῆς πενθεραῖς τοῦ Ἀρχοντίτζη, ἀπὸ γραφῆς ἡμετέρας»¹⁸.

Ἡ ἐπιστολὴ χρονολογεῖται στὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1218-1224¹⁹ καὶ ἀποτελεῖ *terminus ante quem* γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς μονῆς τῶν Ἀσωμάτων.

Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς παρουσιάζει γενικότερο ἐνδιαφέρον· θίγει τὸ πρόβλημα τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα²⁰, ἕνα θέμα ποὺ ἀπασχόλησε ἀρκετὰ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀντιθέσεων τοῦ μετὰ τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα²¹.

τῆς μονῆς ἀπὸ τὸ Αἰτωλικὸ δὲν φαίνεται νὰ εὐνοεῖ τὴν παραπάνω ὑπόθεση. Γνωρίζουμε π.χ. ὅτι ἡ θέση τῆς μονῆς τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ, πρὸ κεντρινῇ στὸ Ἀνατολικό, δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τίς σύγχρονες πηγές (τὸν ἴδιο τὸν Ἀπόκαυκο) μετὰ τὴν φράση «κατὰ τὸ Ἀνατολικόν» — ποὺ σημαίνει ἐγγύτητα στὴν ἀναφερόμενη περιοχὴ —, ἀλλὰ μετὰ τὴν φράση «κατὰ τὴν ἐπίσκοπιν Ἀγελώου» (βλ. *N. A. Bees, Unedierte*, σ. 63.6, στ. 18). Ἡ περιοχὴ ἐπομένως τῆς σημερινῆς Κλεισιούρας προσδιορίζεται μετὰ διαφορετικὸν τρόπο στὰ ἴδια τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου. Ἡ μονὴ Μυροδοτούσης ἀνῆκε ἀναμφίβολα στὴν «ἐπίσκοπιν Ἀνατολικοῦ» τὴν ὁποία μνημονεύει ἡ *Partitio Romaniae* (βλ. *A. Ζακυθνοῦ, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαίρεσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει*, ΕΕΒΣ 21 (1951) 195· *Miltiades Efthimiou, Greeks and Latins on thirteenth-century Cyprus: Study of churchmen and Crusaders*, Miami University, Diss. 1974, σ. 280 σημ. 57).

17. Βλ. *N. A. Bees, Unedierte*, σ. 92-94, ἀριθ. 34.

18. ὁ.π., σ. 93,38—94,44.

19. Βλ. *Ε. Βέη-Σεφεργλῆ, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις*, σ. 193, ἀριθ. 38.

20. Γιὰ τὰ ἐπισκοπικὰ δικαιώματα στὰ μοναστήρια, βλ. *Soloviev-Mošin, Grečko povelje srpskih vladara*, Beograd 1936, σ. 467-468· *E. Herman, Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika Ktitorika, caristicari e monasteri «liberi»*, *Or. chr. per.* 6 (1940) 339 ἐ· *Ἱ. Μουτζούρη, Τὰ χαριστικά καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια*, *Θεολογία* 35 (1964) 271-272.

21. Γιὰ τὴν ἔριδα τοῦ Ἰωάννου Ναυπάκτου μετὰ τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα, βλ. *Παρθ. Κ. Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος μητροπολίτης Ναυπάκτου. Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα (Ἀνατύψεις ἐκ τῆς «Νέας Σιών»)*, ἐν *Ἱεροσολύμοις* 1923, σ. 85-100· *D. M. Nicol, The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, σ. 54-57· *Ε. Βέη-Σεφεργλῆ, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις*, σ. 168.

Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μονῆς τῶν Ἀσωμάτων ὁ τοπικὸς προσδιορισμὸς «πρὸς τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς λίμνης τοῦ Ἀνατολικοῦ» περιορίζει τὸ τοπογραφικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς θέσης τῆς μικρῆς μονῆς. Στὴν τοποθεσία Ἀμυγδαλιᾶς²² τῆς περιοχῆς τοῦ χωριοῦ Ἀγίος Ἡλίας ὑπῆρχε παλιότερα μονόχωρος ναῖσκος ἀφιερωμένος στὴ μνήμη τοῦ Θαύματος τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ.

Στὸ Ἱερὸ τοῦ μνημείου ὑπῆρχε ἐπίσης «ἐντοιχισμένη πλάκα, μὲ ἐπιγραφὴν δυσανάγνωστον»²³. Γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ ὑπῆρχαν ἐγκαταστάσεις μοναστηριοῦ (ἐλαιοτριβεῖο, ἀποθῆκες, κελιά). Τὸ συγκρότημα ὑπέστη καταστροφικὴ ἐπίδραση ἀπὸ ἰσχυρὸ σεισμὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα²⁴ καὶ ὁλοκληρωτικὴ ἐξαφάνιση κατὰ τὶς ἐργασίες ἐγγειοβελτιωτικῶν ἔργων στὴν περιοχὴ. Τὴ θέση τοῦ παλιοῦ μοναστηριοῦ ἐπισημαίνει τώρα νεόδμητος μικρὸς ναὸς²⁵. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς βυζαντινῆς μονῆς μὲ τὴ μονὴ τῶν Ἀγ. Ἀσωμάτων τῆς Ἀμυγδαλιᾶς συνηγοροῦν ὅλα τὰ στοιχεῖα. Δημιουργεῖται μόνο τὸ ἐρώτημα: γιατί στὴν ἐπιστολὴ προσδιορίζεται μὲ τόση ἀκριβεία ἡ μονή; Μήπως ὑπῆρχαν εἰδικότεροι λόγοι ποὺμποροῦσαν νὰ ἐπιφέρουν σύγχυση μεταξὺ ὁμώνυμων μοναστηριῶν; Εἶναι γεγονὸς ὅτι στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς λίμνης τοῦ Αἰτωλικοῦ ἀκμάζουν στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας δύο μεταβυζαντινὰ μοναστήρια ἀφιερωμένα στοὺς Ταξιάρχες²⁶. Στὴ θέση τους δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχαν παλιότερες μοναστηριακὲς ἐστίες. Ὁ προσδιορισμὸς ὅμως «περὶ τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς λίμνης τοῦ Ἀνατολικοῦ» νομίζω ὅτι ἐξυπηρετεῖ τὴ διάκριση τῆς μονῆς τῶν Ἀσωμάτων ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη βυζαντινὴ μονὴ τὴν κειμένη «περὶ τὸ ἀνατολικὸν τέρμα», θὰ λέγαμε, τῆς λίμνης, χρησιμοποιοῦντας ἀνάλογο προσδιορισμὸ. Ὁ ναὸς αὐτῆς τῆς μονῆς, ποὺ παρέμεινε ἄγνωστη στὴν ἔρευνα, σημειώνεται στοὺς παλιούς αὐστριακοὺς χάρτες²⁷. Ἐρεῖπια τοῦ βυζαντινοῦ μνημείου

22. Γιὰ τὴ θέση ὅπου βρισκόταν ἡ μονὴ βλ. Κ. Σ. Κώνστα, «Ἅγιοι Ἀσώματοι, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαιδεῖα, τόμ. 1, σ. 76-77· Ε. Μαστροκώστα, Ἀνασκαφὴ Ἀγίου Ἡλίας Μεσολογγίου Ἱθωρίας, ΠΑΕ 1963, σ. 212. Τοῦ ἴδιου, ΑΔ 19 (1964), Β², σ. 300 καὶ ΑΔ 21 (1966), Β², σ. 299, ὅπου (σημ. 3) καὶ βιβλιογραφία περιγητῶν ἀρχαιολόγων ποὺ ἐπισκέφτηκαν τὴν περιοχὴ. Βλ. ἀκόμη Κ. Α. Στεργιοπούλου, Ἡ ἀρχαία Αἰτωλία, Ἀθῆναι 1939, σ. 42.

23. Βλ. Σ. Κ. Κώνστα, ὁ.π., σ. 77.

24. ὁ.π.

25. Κτίστηκε στὴν ἴδια περίπου θέση τοῦ παλιοῦ μοναστηριοῦ μὲ δαπάνη τῆς Δ.Ε.Η.

26. Πρόκειται γιὰ τοὺς Ταξιάρχες τῆς περιοχῆς Νεοχωρίου (βλ. Γ. Α. Κόκκα, Ἀγιοι Ταξιάρχαι, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαιδεῖα, τόμ. 1, σ. 83-86· Π. Α. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 245 καὶ Ἀθ. Α. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 232-234) καὶ Γουριᾶς (βλ. Κ. Σ. Κώνστα, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαιδεῖα, τόμ. 1, σ. 77-83, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Πρβλ. Ἀθ. Α. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 228-231).

27. Βλ. χάρτη τοῦ K. K. Militär. geographisches Institut, Bl. III (κλίμ. 1:300.000).

ἀνακάλυψα σὲ ἀπόσταση 30 μόλις μέτρων ἀπὸ τὴν ἀκτὴ, στὸ σημεῖο ἀκριβῶς ποὺ σημειώνεται στὸν παλιὸ αὐστριακὸ χάρτη²⁸. Τὰ δεδομένα ὅμως εἶναι ἐλάχιστα γιὰ νὰ μπορέσουμε, χωρὶς ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, νὰ σχηματίσουμε κάποια γνώμη γιὰ τὴν ἔκταση καὶ τὴν ὀργάνωση καὶ αὐτῆς τῆς μονῆς.

1.3. Ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου Ἑλεούσης

Ἔνα «Σιγίλλιον πρὸς τινὰ εὐνοῦχον ἐπὶ μονῇ τῆς ἀγίας Ἑλεούσης»²⁹ τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, ἀναθέτει τὴν ἐφορεία καὶ συντήρηση

«...τῆς ὑπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀγιοτάτην ἐκκλησίαν σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ δεσποίνης ἡμῶν τῆς Ἑλεούσης καὶ ἐν τῷ δροῦγγῳ Τρεβενίων διακειμένης...»³⁰.

Τὸ «σιγίλλιον» εἶναι ἀχρονολόγητο. Ἄν λάβουμε ὑπόψη τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τοπικοὶ ἐπίσκοποι ἦταν οἱ ἀρμόδιοι νὰ φροντίζουν γιὰ ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικά θέματα τῆς περιοχῆς τους καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μονὴ τῆς Ἀγ. Ἑλεούσης ἀνήκει σὲ κάποιον ἐπίσκοπο ποὺ ὑπάγεται στὴ μητρόπολη Ναυπάκτου φαίνεται ὅτι ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου ἐνεργεῖ ὡς ἐκπρόσωπος μιᾶς ἐπισκοπῆς χωρὶς ἐπίσκοπο. Γνωρίζουμε ὅτι ἐν χρεῖα διατελοῦσε ἡ ἐπισκοπὴ Ἀχελώου ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Παρασκευῇ τοῦ 1229³¹. Τὸ «σιγίλλιον» θυμίζει ἀνάλογο «σιγίλλιον» τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ³², ποὺ χρονολογεῖται ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἐπισκόπου Ἀχελώου Εὐσταθίου³³.

28. Τὰ εἰρεπία τοῦ ναοῦ βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὴ λιμνοθάλασσα τοῦ Αἰτωλικοῦ, μέσα σὲ κτῆμα τῶν ἀδελφῶν Βασιλείου καὶ Παναγ. Πολέμη. Τὸ ἀγιωνύμιο (Ἀι-Ταξιάρχης) εἶναι γνωστὸ στοὺς περιοίκους, ἀλλὰ τὸ κτήριο εἶναι σήμερὰ ἐντελῶς ἐρειπωμένο. Λίθοι, ἀσβεστοκονίαμα καὶ πλῖνθοι εἶναι συσσωρευμένοι στὸ χῶρο ποὺ παραδίδεται ὡς «κτῆμα τῆς ἐκκλησίας».

29. Βλ. *S. Pétrides*, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole*, τόμ. XIV, 2-3, Sofia 1909, σ. 6-7.

30. 6.π. σ. 7.

31. 6.π. σ. 4, 8-9. Βλ. καὶ *N. A. Βέη*, Λέων-Μανουὴλ Μακρὸς, σ. 140.

32. Βλ. *N. A. Bees*, Unedierte, σ. 62-64, ἀριθ. 6· *Ε. Βέη-Σεφερλῆ*, Προσθήκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 172· *Σ. Κ. Κίσσα*, Σχόλια σὲ ἕνα σιγίλλιο τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, σ. 178.

33. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ σιγιλίου (βλ. *Βασίλη Κατσαροῦ*, Μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ, σ. 372) στηρίχτηκα παλιότερα στὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου γιὰ τὸν «δοῦκα» Νικόλαο Γοριανίτη καὶ στὸ χρονολογικὸ στοιχεῖο «μεσοῦντος τοῦ Δεκεμβρίου» ποὺ θεώρησα ὡς «ἐσωτερικὰ τεκμήρια» τοῦ κειμένου σὲ συνδυασμὸ μὲ τίς κινήσεις τοῦ Νικολάου Γοριανίτου στὴ Δυτικὴ Στερεά. Ὁ *Günter Prinzig*, *Studien zur provin- und zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas*, Teil II, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 25 (1983) 52 σημ.

«Αν ἡ παραπάνω σύνδεση εἶναι ὀρθή, τότε τὸ «σιγίλλιον πρὸς τινὰ εὐνοῦχον» ἀνήκει στὴν περίοδο Ἀπριλίου-Μαΐου 1229 ἕως 9 Μαρτίου 1230, ὅταν μετὰ τὴν ἤττα τοῦ Θεοδώρα Κομνηνοῦ Δούκα καταρρέει ἡ αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης³⁴.

Ὁ τοπικὸς προσδιορισμὸς «καὶ ἐν τῷ δροῦγγῳ Τρεβενίων διακειμένης» δὲν φωτίζει τὸ ἄγνωστο διὰ τοῦ γνωστοῦ. Ὁ ὅρος δροῦγγος³⁵ ἔχει μιὰ παλαιότερη καὶ μιὰ νεότερη σημασία. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ σημασία του σχετίζεται μὲ τὴ διάταξη τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ³⁶, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τρεῖς τοῦρμες, καθεμία ἀπὸ τὶς ὁποῖες χωριζόταν σὲ τρεῖς δροῦγγους μὲ ὑποδιαίρεση καὶ αὐτοῦ σὲ ἀκαθόριστο ἀριθμὸ τῶν βάνδων. Στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ σημασία τοῦ ὅρου δροῦγγος φαίνεται ὅτι προσλαμβάνει χαρακτηριστὰ γεωγραφικά³⁷. Ἡ γεωγραφικὴ του σημασία γίνεται ἰδιαίτερα εὐδιάκριτη στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως (δρόγγος Μελιγῶν, δρόγγος Σχορτῶν, δρόγγος τῆς Cloquina τῆς περιοχῆς Καλαβρύτων) ἢ σὲ ἄλλες μαρτυρίες (π.χ. δρόγγος τοῦ Τζεμερνίκ(ου))³⁸. Στὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου συναντοῦμε δύο δροῦγγους· τὸν δροῦγγο Ἀχελώου (β' μισὸ 12ου αἰ.) καὶ τὸν δροῦγγο Τρεβενίων. Ἐπειδὴ στὸν 13ο αἰ. ἡ ἔννοια τοῦ δροῦγγου ταυτίζεται μὲ τὴ γεωγραφικὴ ἔννοια τῆς λ. ζυγὸς καὶ ἐκφράζει κάποιο ὀρεῖνὸ δυσκολοδιάβατο πέρασμα, οἱ στίχοι τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως

ὅτι ὁ ζυγὸς τῶν Μελιγῶν ἐνὶ γὰρ δρόγγος μέγας
καὶ ἔχει κλεισοῦρες δυνατὲς καὶ χῶρες γὰρ μεγάλες³⁹

58, δὲν φαίνεται νὰ κατανοεῖ τὸ συλλογισμὸ πὺλ ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τοῦ σιγίλλου στὰ 1229/1230. Παραπέμπω τώρα γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ στὸ ἄρθρο τοῦ Σ. Κ. Κίσσα, Σχόλια σὲ ἓνα σιγίλλιο, σ. 178, ὅπου οἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα ταυτίζονται μὲ τὶς δικές μου.

34. Ὡς ὅριο δηλ. post quem τίθεται ὁ χρόνος θανάτου τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου Εὐσταθίου καὶ ὡς ὅριο ante quem ἡ μάχη τῆς Κλοκόντισα. Ὁ Ε. Herman, Recherche, σ. 338 καὶ ἡ Μαρία Γ. Νυσταζοπούλου, Ὁ ἐπὶ τοῦ Κανικαίου καὶ ἡ ἐφορεία τῆς ἐν Πάτρῳ μονῆς, Σύμμεικτα 1 (1966) 92-93 δὲν ἀναφέρονται στὴ χρονολόγηση τοῦ σιγίλλου.

35. Γιὰ τὴ λ. δροῦγγος βλ. G. Stadtmüller, Michael Choniates Metropolit von Athen (ca. 1138-ca. 1222), Roma 1934, σ. 301-305, ὅπου καὶ ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Ἑμμ. Κριαρῶ, Λεξικὸν τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδους Γραμματείας (1100-1669), τόμ. Ε', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 222. Βλ. ἀκόμη A. Turyn, Dated Greek Manuscripts of the thirteenth centuries in the Libraries of Great Britain, Dumbarton Oaks-Washington 1980, σ. 9 σημ. 15.

36. Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 239 σημ. 2-5, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

37. Βλ. Σ. Κουγέα, Περὶ τῶν Μελιγῶν τοῦ Ταυγέτου, ΠΑΑ, XV, 3, 1950, σ. 6. Α. Bon, La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430), Paris 1969, 499, σημ. 1-2.

38. Βλ. Ε. Χρυσῶ, Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἠπειρο σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά 22 (1980) 60 σημ. 3, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς μεντεῖς μὲ τὴ βιβλιογραφία τους.

39. Βλ. Α. Bon, La Morée franque, σ. 499 σημ. 2.

συνεκδοχικά ἀλληλοσυμπληρώνονται νοηματικά· ὁ μέγας δρόγγος ἔχει δυνατὲς κλεισοῦρες· ἐπομένως ὁρεινὴ δὺσβατη περιοχὴ προσπελάσιμη ἀπὸ δυνατὲς κλεισοῦρες. Μήπως σ' αὐτὸν τὸ συνδυασμὸ τῶν ἐννοιῶν θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ καὶ ὁ ὕρος; Νὰ προέρχεται δηλ. ὁ ὕρος δροῦγγος ἀπὸ ἓνα δάνειο προσηγορικὸ δρόγγος (ἐφόσον συναντιέται καὶ σὰν τοπωνύμιο) μὲ σλαβικὴ, ὅπως ὑποστήριξε ὁ G. Meyer, προέλευση⁴⁰; Νὰ σημαίνει δηλ. τὸ μέρος ἐκεῖνο τὸ δὺσβατο, τοῦ ὁποίου τίς κλεισοῦρες φύλαγαν οἱ δροῦγγοι;

Ἡ γενικὴ Τρεβενίων ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν εὐκολύνει καθόλου τὴ λύση τοῦ προβλήματος. Ἄν συνεξετάσουμε τὰ παραδείγματα στὰ ὁποῖα συναντοῦμε τὴ λ. δροῦγγος μὲ γενικὴ, παρατηροῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ γενικὴ εἶναι προσδιοριστικὴ τοῦ χώρου, μὲ γεωγραφικὴ δηλ. πάλι ἐννοια⁴¹. Εἶναι ἀρκετὰ πρῶιμη ἡ ἐμφάνιση τῆς ἐννοιας τῶν *δερβενίων*⁴² (τούρκικη λ.), γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε ἔτσι τὴ σχέση δρόγγου (= κλεισούρας) Τρεβενίων = δερβενίων. Κι ὅμως ἡ σχέση δρόγγος ↔ κλεισούρα ↔ Τρεβενίων εἶναι ἐννοιολογικὰ αἰτιολογημένη. Ἡ τοπωνυμία Τρεβενίων ἔχει ἀναμφίβολα σλαβικὸ ἔτυμο· πηγάζει ἀπὸ τὸ ρ. *trěbiti* ποὺ σημαίνει κόβω τὰ δένδρα, ἀποδασώνω, ξεκαθαρίζω ἕναν τόπο καὶ τὸν ἐλευθερώνω, μεταφ. ἀνοίγω διάβαση, ξεχερώνω⁴³. Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι τόσο ἡ λ. δροῦγγος ὅσο καὶ ἡ λ. Τρε-

40. G. Meyer, *Essays und Studien*, Berlin 1885, σ. 135.

41. π.χ. δρόγγος Μελιγγῶν, Σκορτῶν, Ἀχελώου, Τρεβενίων, Τζερμενίκου, *drogo de la Cloquina*. Θὰ συμφωνοῦσε κανεὶς ἔτσι μὲ τὴν ἄποψη τοῦ *Paul Lemerle*, *Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes*, *Cahiers de civilisation médiévale* 2 (1959) 281, σημ. 78 ὅτι οἱ δροῦγγοι συνδέονται μὲ τὴ γῆ, ἀλλὰ μὲ κάποια διαφοροποίηση. Δὲν πρέπει ἐπομένως νὰ θεωρήσουμε τοὺς δροῦγγους, ὅπως πιστεῖται ὁ A. P. *Každan* (*Novoe svidetel'stvo ob attičeskich drugach*; *Studia in honorem Veselini Beševliev*, Sofia 1978, σ. 516), διοικητικὲς ὑπομονάδες, ἀλλὰ ὡς γεωγραφικὰ ὄρια χαρακτηριστικὰ μεταξὺ διαφορετικῶν διοικητικῶν ὑπομονάδων.

42. Βλ. N. II. *Ἀνδριώτη*, Ἑτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 77.

43. Τρεβενίων· οὐδ. γεν. πληθ. ὄνομ. *Τρεβένι (τὸ) < σλαβ. *treben* (ἄρσ. ἀλλαγὴ γένους: σλαβ. ἄρσ. > ἑλλην. οὐδ.). Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ **trěbinŭ* μὲ ἀλλαγὴ *ě* > *e* στὰ σλαβικά (πρβλ. τὸ τοπων. Στραβίνα < **Trěbina*, V. *Vasmer*, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941 (φωτ. ἀνατ. Leipzig 1970), σ. 60, ποὺ εἶναι παλιότερο μὴ καὶ ὁ φθόγγος *i* ἀποδίδεται στὰ ἑλληνικά μὲ *i*). Τὸ τοπωνύμιο σχηματίστηκε ἀπὸ ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ (ἐπίθ. -inŭ) ἀπὸ τὸ ρῆμα *trěbiti* = ἀποφιλῶ, κόβω τὰ δένδρα ἀπὸ τὸ δάσος, γιὰ νὰ κερδίσω καλλιεργήσιμη γῆ, γερμ. *roden*. Γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοπωνυμίου ἀπὸ τὴ ρίζα *trěb-* < πρωτοσλαβ. **terb-* πρβλ. λεπτομερέστερα: A. M. *Seliščev*, *Slavjanskoe naselenie v Albanii* (φωτ. ἀνατ. Köln-Wien 1978), σ. 243-244, ὅπου καὶ παραδείγματα ἀπὸ τὴ νοτιοσλαβικὴ τοπωνυμία. Πρβλ. ἐπίσης R. *Trautmann*, *Die Elb-und Ostseeslavischen Ortsnamen*, τόμ. 2, Berlin 1949, σ. 91, ὅπου καὶ παραδείγματα ἀπὸ τὴν τοπωνυμία τῶν δυτικῶν Σλάβων. Τὸ τοπωνύμιο αὐτὸ ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ σημασιολογικὴ σφαῖρα ἀνθρώπινης ἐνέργειας ποὺ συνδέεται μὲ τὸν ἐποικισμὸ, τὴ μόνιμη ἐγκατάσταση ἅπαντὰ σὲ ὕλες τίς σλαβικὲς γλῶσσες. Ἡ μεταφορικὴ χρῆση τοῦ ρήματος *trěbiti* (= ἀνοίγω διάβαση, ξεχε-

βενίων, ὡς γεωγραφικοὶ ὅροι μᾶς ὀδηγοῦν σὲ δύσβατους χώρους, μὲ στενὰ δύσκολα, περάσματα ἀπὸ τῆ φύση τους ἐντυπωσιακά.

Στὴν περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα πού ἔχουμε σήμερα γνωστὰ γιὰ βυζαντινὰ μοναστήρια τῆς Ἑλεούσης εἶναι πενιχρά· μόνο τρία μνημεῖα: α) ἡ μονὴ Ἀγ. Ἑλεούσης στὴν Κλεισούρα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀρακύνθου⁴⁴, β) τὸ παρεκκλήσι τῆς Ἀγ. Ἑλεούσας στὸ νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ Μυρτιά⁴⁵ (κοντὰ στὴ βυζαντινὴ μονὴ τῆς Μυρτιάς) καὶ γ) ἡ ἐκκλησία τῆς Ἑλεούσας στὴν περιοχὴ τοῦ Μύτικα τῆς Ἀκαρνανίας⁴⁶.

Γιὰ τὸ μικρὸ παρεκκλήσι τῆς Μυρτιάς δὲν ἔχουμε ἄλλη ἐνδειξὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀνομασία του γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ μονὴ Ἀγ. Ἑλεούσης ἐν τῷ δροῦγγῳ *Τρεβενίων*. Ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἄλλα μνημεῖα πού εἶναι τοποθετημένα πράγματι σὲ δυσπρόσιτες τοποθεσίες αὐτὸ πού προσελκύει μὲ τὸ μέρος του τίς περισσότερες ἐνδείξεις εἶναι τὸ πρῶτο: ἡ μονὴ τῆς Ἀγ. Ἑλεούσας στὴν Κλεισούρα τοῦ Μεσολογγίου. Ἡ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ τοπίου μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ Κλεισούρα, πού δένεται μὲ τὴ γεωγραφικὴ σημασία τῶν συνοδευτικῶν ἐννοιῶν τῆς βυζαντινῆς πηγῆς, ὀδηγεῖ στὸ πιθανότερο συμπέρασμα ὅτι ἡ βυζαντινὴ μονή, τῆς ὁποίας ἡ ἐφορεία ἀνατίθεται μὲ τὸ «σιγίλλιον» τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου στὸν εὐνοῦχο Γεώργιο Τζιμισκῆ, δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν Ἀγ. Ἑλεούσα τῆς Κλεισούρας, πού τὴν ἐκφράζουν οἱ χαρακτηριστικοὶ ὅροι δροῦγγος *Τρεβενίων* καὶ ἡ σημερινή της ὀνομασία (Κλεισούρα), ὅροι πού ἀνήκουν οὐσιαστικὰ στὴν ἴδια σημασιολογικὴ σφαῖρα. Στὴν ἴδια ἐξᾴλου περιοχὴ, στὸ ἄλλο στόμιο τῆς Κλεισούρας ἕνα ἀκόμη τοπωνύμιον πού πηγάζει ἀπὸ τὴν ἴδια εὐρύτερη σημασιολογικὴ σφαῖρα συναντιέται: ὁ *Μπρέσιακος*⁴⁷. παρουσιάζει σημασιολογικὴ ὁμοιότητα μὲ τὴ γεωγραφικὴ

σώνω) καὶ συνεπῶς ἡ τοπωνυμία *Τρεβενίων* θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ἐντυπωσιακὸ φυσικὸ παράγγι τῆς Κλεισούρας, μὲ τοὺς ἀπτόμα κομμένους βράχους πού εὐκολύνουν τὸ φυσικὸ πέρασμα. Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν καθηγ. κ. Φ. Μαλιγκούδη γιὰ τὴ συνδρομὴ του στὴ σύνταξη τῆς ἐτυμολόγησής τῆς λ. *Τρεβενίων*. Οἱ προφορικὲς ἐπίσης συζητήσεις πού εἶχαμε μαζὶ πάνω στὰ προβλήματα πού παρουσιάζουν οἱ σλαβικὲς τοπωνυμίες στὸ θέμα τῆς ἐργασίας αὐτῆς ὑπῆρξαν ἐποικοδομητικὲς.

44. Γιὰ τὴ μονὴ βλ. *Σωφρ. Παπακυριακοῦ*, Χριστιανικὰ μνημεῖα ἐν Ἀκαρνανίᾳ, Θεολογία 3 (1925) 52-53. *Κ. Σ. Κώνστα*, Ἀγία Ἑλεούσα, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, τόμ. 1, σ. 43-46, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

45. Βλ. Ἀθ. Δ. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 189-193.

46. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τοῦ Μύτικα Ἀκαρνανίας, Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν, I, 1968, σ. 152-154.

47. Βλ. V. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, σ. 73. Ἡ σημασιολογικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ τοπωνύμιον *Τρεβενίων* εἶναι φανερή. Ὁ *Μπρέσιακος* (= τὸ *Σχιστὸ*) ἐκφράζει τὴν ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου πού κόβει ἢ συμβολικὴ ἐνέργεια φυσικῆς μίμησης, δηλ. τοῦ μέρους πού εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του κομμένο (ἐτυμολ. *Μπρέσιακος* < *prē* (λατίν. *per*) *sēčiti* = κόβω). Ἡ λ. *Τρεβενίων* μὲ τὴν τοπογραφικὴ ἔννοια τῆς «κλεισούρας» εἶναι πιθανὸ νὰ σχετίζεται καὶ μὲ τὸν στρατιωτικὸ ὅρο *Τραπεζίτης*, «homme des darbends ou clisures»,

τοπωνυμία Τρεβένια κι ὅλοι οἱ ὄροι φαίνεται ὅτι ἔχουν σλαβική προέλευση. Ἐνα στοιχεῖο περισσότερο ἐνδεικτικό γιὰ τὴν ταύτιση αὐτὴ εἶναι τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο τὸ κείμενο τοῦ σιγίλλiou ἀναφέρεται, πρὸς τὸ τέλος του, στὸ Ἐπισκοπικὸ δικαίωμα ἐπὶ τῶν μοναστηριῶν:

«...αἱ μέντοι ἐκεῖθεν ἐτήσιοι καὶ καθ' ἑορτὰς προσαγόμεναι φιλοφρονήσεις τῷ ἐπισκόπῳ τῆς πόλεως ἔσονται καὶ πάλιν ἀκολόβωτοι προσφερόμεναι...»⁴⁸.

Ποιᾶς πόλεως ἐπίσκοπος ὑπονοεῖται στὸ κείμενο; Ἀπὸ τίς ἔδρες τῶν τεσσάρων ἐπισκοπῶν τῆς περιοχῆς, τῆς Βόνιτσας⁴⁹, τοῦ Ἀετοῦ⁵⁰, τοῦ Ἀδραγαμέστου⁵¹ καὶ τοῦ Ἀχελῶου⁵², πρέπει νὰ ἀποκλειστοῦν ἐκεῖνες πού δὲν θὰ μπορούσαν ἴσως ν' ἀνταποκριθοῦν στὴν ἐννοια τῆς πόλης κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους. Μόνο ὁ Ἀχελῶος, γνωστότατο φρούριο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνα, φαίνεται νὰ συγκεντρώνει τὰ στοιχεῖα μιᾶς βυζαντινῆς πόλης⁵³. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ὁδηγοῦν καὶ οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀνάμιξη τοῦ μητροπολίτου στὰ «καθήκοντα τοῦ ὑπεύθυνου ἐπισκόπου» Ἀχελῶου, ὁ ὁποῖος εἶναι αὐτὴ τῇ χρονικῇ στιγμῇ τοῦ σιγίλλiou μακαρίτης⁵⁴. Ἡ ταύτιση τῆς μονῆς Ἀγ. Ἐλεούσης «ἐν τῷ δρούγγῳ Τρεβενίων» μὲ τὴ σημερινή μονὴ τῆς Ἀγ. Ἐλεούσας στὴν Κλεισούρα τοῦ δυτικοῦ Ἀρακύνθου, μιὰ ταύτιση γιὰ τὴν ὁποία συνηγοροῦν ὅλες οἱ ἐνδείξεις πού ἐξετάσαμε, λύνει ὀριστικά καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς τῆς βυζαντινῆς πόλης Ἀχελῶος γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει καταλήξει ὡς τώρα σὲ ὀριστικά συμπεράσματα.

1.4. Ἡ μονὴ Παντοκράτορος τοῦ χωρίου Σέλτζιανο

Ὁ Laurent εἶχε δημοσιεύσει παλιότερα δύο κείμενα-ἀναγραφὰς τοῦ συμμιγοῦς Ἀθηναίου κώδικα 1377⁵⁵, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα μᾶς πληρο-

βλ. H. Grégoire, *Aux confins militaires de l'orient byzantin* Hussards, Trabans, Tsnaks, Byzantion 13 (1938) 32-33.

48. S. Pétridès, Jean Apokaukos, σ. 75 (7), V, στ. 24-25.

49. Βλ. P. Soustal, *Epiros und Kephallēnia*, σ. 128-129.

50. δ.π., σ. 102-103.

51. δ.π., σ. 144.

52. δ.π., σ. 101-102.

53. Ὁ Βενιαμὴν ἀπὸ τὴν Tudela (βλ. L. Grünhut - M. N. Adler, *Die Reisebeschreibungen des Rabbi Benjamin von Tudela*, Jerusalem 1903, σ. 12) ἐπισκέφτηκε (γύρω στὸ 1159) τὸν Ἀχελῶο.

54. Πρόκειται γιὰ τὸν Εὐστάθιο, πού πέθανε τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ τοῦ 1229, βλ. πιδό πάνω, σημ. 33.

55. Βλ. V. Laurent, *Charisticariat et Commende à Byzance, deux fondations patriarcales en Épire aux XIe et XIIIe siècles*, REB 12 (1954) 100-113.

φορεῖ γιὰ κάποιο σταυροπηγιακὸ μοναστήρι στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀχελώου. Τὸ κείμενο ἔχει ὥς ἐξῆς:

«Σταυροπήγιον ἁγιασθὲν ἐπὶ τιμῇ τῆς ὑπερθέου καὶ μακαρίας Ἀγίας Τριάδος, κατασκευασθὲν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Παντοκράτορος, καὶ ἐπιδιοθεὶν Νικηφόρου τῷ Χοιροσφάκτῃ ἐν τῷ χωρίῳ Σελτζιάνῳ δροῦγγου Ἀχελώου ἐπὶ τῆς βασιλείας Μανουὴλ Μεγάλου Βασιλέως Πορφυρογεννήτου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ Νικήτα τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου»⁵⁶.

Ὁ Laurent, ἐρμηνεύοντας διαφορετικὰ τὸ κείμενο, ἀναζήτησε τὸ ὄνομα τῆς μονῆς στὴν ἐπίκληση τῆς Ἀγ. Τριάδος⁵⁷ καὶ ὁ Ἀθ. Παλιούρας πρόσφατα γράφει «ὅτι δὲν θὰ ἦταν παράτολμο νὰ ὑποστηριχτεῖ πῶς τὸ σημεῖωμα ἴσως ἀναφέρεται στὴν Ἀγ. Τριάδα τοῦ Μαύρικα»⁵⁸.

Ἀπὸ τὸ σημεῖωμα ὅμως δὲν φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ σταυροπήγιο ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Ἀγ. Τριάδα, ἀλλὰ σὲ ναὸ τοῦ Παντοκράτορα. Ἡ φράση «ἁγιασθὲν ἐπὶ τιμῇ τῆς ἁγίας Τριάδος» σημαίνει ὅτι τὸ σταυροπήγιο ἁγιασθήκε, ἀφοῦ ἔγινε ἐπίκληση στὸ ὄνομα τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ἡ φράση «ἐπὶ τιμῇ τῆς Ἀγ. Τριάδος»⁵⁹ εἶναι ἐνδεικτικὴ τῶν ἐπικλήσεων στὸ ὄνομα τῆς Ἀγ. Τριάδος κατὰ τὴν τελετὴ τοῦ Ἀγιασμοῦ⁶⁰. Ὁ σταυρὸς ἐπομένως τὸν ὁποῖο χορήγησε ὁ ἀναφερόμενος ἀρχιερεὺς τῆς Ναυπάκτου στὸν Νικηφόρο Χοιροσφάκτη⁶¹, γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ στὰ θεμέλια τοῦ μοναστηριοῦ, ἔφερε ἐπιγραφή ποὺ ἀφιέρωνε τὸ μοναστήρι στὸ ὄνομα τοῦ Σωτῆρα Παντοκράτορα Χριστοῦ⁶².

Ποῦ βρισκόταν τὸ χωρίο Σέλτζιανος⁶³; Ἡ προσδιοριστικὴ φράση δροῦγγου Ἀχελώου μᾶς ὁδηγεῖ στὴν περιοχὴ τῆς Δυτ. Στερεᾶς, τὴν ὁποία διατρέχει ὁ ἀναφερόμενος ποταμός. Ἡ ἀποψη ἐπομένως τοῦ Vasmer ποὺ συνδέει τὴν ὀνομασίαν τοῦ χωριοῦ Σέλτζιανο μὲ τὴν τοπωνυμία Σελίτσανη⁶⁴

56. δ.π., σ. 101.

57. δ.π.: «Le couvent de la Sainte-Trinité et Léon Choïrosphaktès».

58. Βλ. Ἀθ. Δ. Παλιούρας, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 121.

59. Ἡ ὀνομασία τοῦ ναοῦ γιὰ τὸν ὁποῖο προορίζεται τὸ σταυροπήγιο εἶναι ὀλοφάνερη ἀπὸ τὸ κείμενο: «κατασκευασθὲν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Παντοκράτορος».

60. Βλ. πρόχειρα ΘΗΕ, τόμ. 1 (1962) στ. 219 κ.ε.

61. Γιὰ τὸ ἐπίθετο Χοιροσφάκτης βλ. G. T. Kolias, Léon Choërosphactès, magistre, proconsul et patrice, Athen 1939, σ. 16-19.

62. Γιὰ τὸ Σταυροπήγιον βλ. πρόχειρα ΘΗΕ, τόμ. 11 (1967) στ. 441.

63. Ἡ ἑλλην. μετάφραση τοῦ σλαβικοῦ τοπωνυμίου (Ἀσπροχώρι) συνδέει τὴν τοπωνυμία μὲ τὸν Ἀσπροπόταμο, τὴ δημώδη ὀνομασίαν τοῦ Ἀχελώου στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ὁποῖου (ἢ κοντὰ του) βρισκόταν τὸ Σέλτζιανο.

64. V. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, σ. 102.

μόνο τη γλωσσική πλευρά και όχι το γεωγραφικό συσχετισμό μπορεί να στηρίξει. Ο Ν. Βέης, σχολιάζοντας το επίθετο του Ἀντωνίου Σελιτζιάνη, που αναφέρεται σε έγγραφο του μητροπολίτη Λαρίσης Βησσαρίωνα⁶⁵, αναφέρεται στην τοπωνυμία Σέλτζιανο, χωρίς όμως να προσθέτει κάτι για τον τοπικό προσδιορισμό του τοπωνυμίου. Έχοντας ωστόσο υπόψη μας τα όσα ειπώθηκαν για την έννοια δροῦγγος στην έννοια του κειμένου μας για τη μονή τῆς Ἐλεούσης, θα πρέπει να αναζητήσουμε ένα χωριό του Ἀχελώου, ὁχυρό από τη φύση του κι ἀπρόσιτο, σε κάποιο ἀπό τα περάσματα τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς. Μιά τέτοια τοποθεσία, που φαίνεται να συγκεντρώνει τις περισσότερες ἐνδείξεις για την ταύτιση με το χωριό Σέλτζιανο εἶναι ἡ θέση του Ἀγγελοκάστρου⁶⁶, τὸ ὁποῖο ἀργότερα ἐμελλε νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ ὀνομαστὸ φρούριο⁶⁷. Ἡ φυσικὴ κατάσταση τοῦ λόφου, ποὺ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸν Ἀχελῷο, μετὰ τὴ βορεια πλευρὰ του ἀῆτις νεύει πρὸς τὸν Ἀχελῶν — οὗσης βραχῶδους καὶ φυσικῶς ἀποτόμου, ὥστε νὰ μὴν ἔχη ἀνάγκη τεχνητῆς ὁχυρώσεως⁶⁸ ἀνταποκρίνεται στὴ γεωγραφικὴ ἐννοια τοῦ δροῦγγου. Μονὴ Παντοκράτορος ὑπάρχει στὸ Ἀγγελόκαστρο⁶⁹. Εἶναι μεταβυζαντινὴ. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως ἀν προὔπηρξε στὴ θέση τῆς παλαιότερη βυζαντινὴ ἐγκατάσταση μοναστηριοῦ, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὴν περιοχὴ τῆς Δυτ. Στερεᾶς. Μιά τέτοια διαπίστωση θὰ ἦταν ἐπιπλέον μιὰ ἐνδειξὴ ὅτι τὸ Δρουγγάριον τοῦ Ἀχελώου περιλάμβανε τοὺς δροῦγγους τοῦ Σελτζιάνου καὶ τῶν Τρεβενίων, τὰ δύο φυσικὰ δηλ. περάσματα ποὺ ὡδηγοῦσαν στὸ «κάστρο τοῦ Ἀχελώου».

1.5. Ἡ μονὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ

Ἐνα «σιγίλλιον ἡγουμενείας» ποὺ ἐπιδόθηκε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀπόκαυκο στὸν Τιμόθεο Πολύλογο τὸν ἱερομόναχο με σκοπὸ νὰ διοικήσει τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ, ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς περιέγραφε στὴν Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη τὸν κώδ. 276 τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων⁷⁰,

65. N. A. Bees, Prosopographische, hagiographische und Kunstgeschichtliche über des hl. Bessarion, BNJ 4 (1934) 381 σημ. 2.

66. Ἡ θέση στὴν ὁποία βρίσκεται τὸ Ἀγγελόκαστρο εἶναι τὸ δεῦτερο φυσικὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ σημερινὸ Ἀγρίνιο πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς βυζαντινῆς «ἐπισκέψεως Ἀχελώου» (βλ. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, Τὸ φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου, ABME, Θ', 1961, σ. 67).

67. Βλ. Β. Κατσαροῦ, Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ μνημειακὴ τοπογραφία τοῦ χωριοῦ Κατοχὴ Ἀκαρνανίας. Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τῶν Τόκων, Ἑλληνικά 30 (1977/78) 318, σημ. 3.

68. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, Τὸ φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου, σ. 67.

69. Γιά τὴ μονὴ Παντοκράτορος διαθέτουμε τὶς πρῶτες εἰδήσεις ἀπὸ τὸν Σωφρ. Παπακυριακοῦ, Χριστιανικὰ μνημεῖα ἐν Ἀκαρνανίᾳ, Α', Θεολογία 2 (1924) 371-373.

70. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμεὺς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Α', St. Petersburg 1891, ἀνατ. Bruxelles 1963, σ. 340, ἀριθ. 43.

χφ που περιλάμβανε στα φφ. 71-72^v τὸ κείμενο τοῦ σιγίλλιου. Στὴ συνέχεια ὁ Παρθένιος Πολάκης ἀναφέρθηκε ἐπίσης στὴν πληροφορία τοῦ κώδ. 'Ιεροσολύμων 276 «περιλαμβάνοντος Σιγίλλιον ἡγουμενείας εἰς Τιμόθεον Πολύλογον τὸν ἱερομόναχον, ἵνα διοικῇ τὸ μοναστήριον τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ, ὅπερ ὁ μεγαλυτέροχος δούξ τῆς 'Επισκοπείας 'Αχελώου κύρ Νικόλαος ὁ Γοριανίτης ἐξησφάλισε θανόντος Θεοδοσίου τοῦ Ζικχίου»⁷¹.

Οἱ παραπάνω πληροφορίες διέλαθαν τῆς προσοχῆς τῶν Θ.Ε. Μπερσίμη⁷² καὶ Κ. Σ. Κώνστα⁷³ οἱ ὁποῖοι δημοσίευσαν σύντομα καὶ ἐκλαϊκευμένα ἄρθρα γιὰ τὴ μονὴ τοῦ 'Αγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ. Ὁ Π. Α. Βοκοτόπουλος ἐπισκέφτηκε τὴ μονὴ καὶ περιέγραψε ὁρισμένες τοιχογραφίες τοῦ μεγάλου σπηλαίου τῆς⁷⁴. Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα δημοσίεψα ἀργότερα γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ, στοιχεῖα ὅπως ἡ ἀνακάλυψη μιᾶς ἐπιγραφῆς, πιθανότατα τοῦ ζωγράφου τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μεγάλου σπηλαίου, καὶ ἑνὸς μικρότερου τοιχογραφημένου σπηλαίου μὲ ἀρχαιότερες τοιχογραφίες στὸ χῶρο τῆς ἴδιας μονῆς⁷⁵. Στὸ μεταξὺ εἶχε δημοσιευτεῖ ἡ ἀναμενόμενη ἐκδοση «ἐκ τῶν καταλοίπων» τοῦ Ν. Βέη ποὺ περιεῖχε κείμενα τοῦ 'Ιωάννου 'Αποκαύκου ἀπὸ τὸν περίφημο κώδ. Πετροπόλεως 250⁷⁶, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προήλθε ὁ κώδ. 'Ιεροσολύμων 276. Στὸ σχολιασμὸ τοῦ σιγίλλιου δὲν προστίθεται τίποτα γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ⁷⁷. Σύνοψη ὅλων τῶν δεδομένων γιὰ τὸ μνημεῖο δημοσιεύτηκε στὸ βιβλίο τοῦ 'Αθ. Παλιούρα⁷⁸. Τὰ δεδομένα γιὰ τὴ μονὴ τοῦ 'Αγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ ποὺ φαίνεται ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἐκθεση τῶν ἐρευνητικῶν προσπαθειῶν ὅτι εἶναι γνωστὰ στὴν ὥς σήμερα ἐρευνα εἶναι: α) ἡ ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μοναχοῦ (κατὰ τὴ γνώμη μου ζωγράφου) στὸ μεγάλο τοιχογραφημένο σπήλαιο τῆς μονῆς, β) τὸ σιγίλλιο τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου 'Ιωάννου 'Αποκαύκου πρὸς τὸν Τιμόθεο Πολύλογο, γ) μιὰ ἐπιγραφή-ἐπίκληση στὸν ἀρχάγγελο Μιχαὴλ καὶ δ) τὰ στοιχεῖα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τῶν δύο σπηλαίων τῆς μονῆς.

Ἡ μακρόχρονη, σχετικὰ, ἐρευνά μου γύρω ἀπὸ τὰ προβλήματα καὶ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς ἔφτασε πρόσφατα στὴ διαπίστωση ὅτι ἔχει παραβλεφετῇ

71. Π. Πολάκη, 'Ιωάννης 'Απόκαυκος, σ. 43 σημ. 2 (1).

72. Θ. Ε. Μπερσίμη, 'Αρχεῖα 'Εταιρείας Αἰτωλοακαρνανικῶν Σπουδῶν, τόμ. Α', 'Αθῆναι 1958, σ. 243.

73. Κ. Σ. Κώνστα, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία, τόμ. 1, σ. 136-137.

74. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Μεσαιωνικὰ Αἰτωλίας καὶ 'Ακαρνανίας, ΑΔ 22 (1967), 'Αθῆναι 1969, Χρονικά, σ. 327-328.

75. Βλ. Βασίλη Κατσαροῦ, Ζητήματα ἱστορίας ἑνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος, Βυζαντινὰ 10 (1980) 29, σημ. 52.

76. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 62-64.

77. Βλ. 'Ε. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθήκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 172, ἀριθ. 6.

78. 'Αθ. Δ. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 142-147.

μιὰ μαρτυρία — πηγή σημαντική για τὴν ἱστορία τῆς μονῆς πρὶν ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., πρὶν δηλ. ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού διαθέταμε ὡς τώρα τὶς γραπτές πληροφορίες μας γιὰ τὴ μονὴ ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου. Στὸν κώδ. τῆς συλλογῆς Wake 33 τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ στὴν Ὁξφόρδη τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ γραφέα Νίκωνος ἱερομονάχου, γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὸν παλιὸ περιγραφικὸ κατάλογο τοῦ G. W. Kitchin⁷⁹, τὸ βιβλίο τῶν M. Vogel - V. Gardthausen⁸⁰, τὴ συλλογὴ πανομοιότυπων τῶν K. καὶ S. Lake⁸¹ καὶ τὴ διατριβὴ τῆς Φλωρεντίας Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ⁸², δὲν φαίνεται νὰ ἀξιοποιήθηκε ἀπὸ κανένα μελετητὴ⁸³. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ἀναφέρεται ἀναμφίβολα στὴ μονὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ τῆς Αἰτωλίας καὶ ἀποτελεῖ σημαντικώτατη, κατὰ τὴ γνώμη μου, πηγή γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς γύρω στὰ μέσα καὶ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 12ου αἰ. Ὁ βιβλιογράφος μοναχὸς Νίκων ζεῖ καὶ ἐργάζεται στὸ μοναστήρι ἀπὸ τὸ 1145, ἐνῶ μνημονεύει καὶ ἕναν ἡγούμενο τῆς μονῆς Ἀθανάσιο. Ἡ μαρτυρία τοῦ σημειώματος τοῦ χφ. ἀρ. 33 τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ στὴν Ὁξφόρδη ὑποδηλώνει ὅτι οἱ πνευματικὲς δραστηριότητες μιᾶς ἐποχῆς ἀκμῆς τῆς μονῆς τοῦ Κρεμαστοῦ δὲν ἐξαντλοῦνται μόνο στὶς προσπάθειες γιὰ τὴ διακόσμηση τῆς μονῆς μὲ τοιχογραφίες, ἀλλὰ ἀπλώνονται καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, ὅπως ἡ ἀντιγραφὴ τῶν χειρογράφων, ἕνα φαινόμενο πού ἐξετάζω ἀλλοῦ ἰδιαίτερα⁸⁴.

79. G. W. Kitchin, *Katalogus codicum mss qui in Bibliotheca Aediae Christi apud Oxonienses adseratur. Codices mss Graeci Aedis Christi*, Oxford 1876, σ. 17.

80. M. Vogel - V. Gardthausen, *Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1966) σ. 366.

81. K. and S. Lake, *Monumenta paleographica vetera. First series, Dated greek minuscule manuscripts to the year 1200. V. Manuscripts in Paris, part II*, Oxford, Berlin, Vienna and Jerusalem, Boston Mass. 1936, σ. 15, ἀριθ. 198 καὶ πίν. 340.

82. Φλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, «Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἐρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204 (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, δακτυλογραφημένη), Ἀθῆναι 1978, σ. 281, ἀριθ. 434.

83. Βλ. ἀκόμη Ern. Gamillscheg-D. Harlfinger, *Handschriften aus Bibliotheken Gross-Britanniens*, Wien 1981, σ. 140 καὶ 172.

84. Βλ. Βασίλη Κάτσαρου, Μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ, σ. 367-388. Ὁ Σ. Κ. Κίσσας, ξαναδημοσιεύοντας τὸ Σιγίλλιο τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου (Σχόλια σὲ ἕνα σιγίλλιο, σ. 167-194), σχολίασε τὸ κείμενο, τεκμηριώνοντάς το μὲ ὅλες τὶς ὡς τότε γνωστὲς πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο καὶ τὴ θέση του στὴν ἐπίσκεψιν Ἀρχελώου. Στὴν Προσθήκη τοῦ κειμένου τῆς ἐργασίας του, στὴν ὁποία γίνεται μνεῖα δύο σχετικῶν δημοσιευμάτων μου, ἃς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ διορθώσω κάποιον λάθος μου, πού φαίνεται ὅτι παραπλάνησε τὸν κ. Κίσσα καὶ πού εἶναι δυνατὸ νὰ προκαλέσει σύγχυση ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐρμηνείας «τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν πού ξαφνιάζουν στὴν ἐπαρχία» (β.π., σ. 194) καὶ τείνουν νὰ συνδέσουν τὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ μονὴ Κωνσταντὸς τὴν ὁποία μὲ ἐπιφύλαξιν δέχτηκα ὡς τὴν παλιὰ Κωνσταντινουπόλιν. Ἡ μονὴ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀγιορειτικὴ μονὴ Κασταμονίτου (Κωνσταμονίτου ἢ Κώνσταν-

II. ΜΟΝΕΣ ΚΑΙ ΝΑΟΙ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΒΟΝΔΙΤΣΗΣ

II.1. 'Ο ναός τῆς Θεοτόκου στὴ Βόνιτσα

Μνεία γιὰ κάποιο ναὸ τῆς Θεοτόκου στὴ Βόνιτσα γίνεται στὰ ἀκόλουθα κείμενα τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου:

α) Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν κρατοῦντα⁸⁵, ὅπου διαβάζουμε:

«...ὡ κατὰ τὴν Βόνδιτζαν ἐκκλησίᾳ σου ἐν ἣ τοῦ Θεοῦ τιμᾶται ἡ μήτηρ, εἰς οἰκοδομὴν ἔλκεται ὡς εἰς τῶν ἀγελαίων καὶ τῶν ἀγροίκων· καὶ ταῦτα, γῆν τὴν ἰδίαν ἐργαζομένη καὶ μὴ τὴν σὴν· καὶ μὴ καίνισης, δέσποτά μου, τὸ μήπω πραχθέν, μηδὲ δώσης τῇ βασιλείᾳ κατάρρησιν ἐκ τοῦ καίνισαι ὃ μὴ κεκαίνισται...»⁸⁶

καὶ β) σὲ ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοῦ τῷ πανιερωτάτῳ Βονδίτζης⁸⁷:

«...ὡ ἀγία σου εὐχὴ μεθ' ἡμῶν· νὰ ἦλθον δὲ καὶ ἐγὼ εἰς προσκύνησιν τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ παιδοπούλου, εἰ μὴ κατὰβροχος ἐγενόμην ἐν τῇ θαλάσῃ καὶ κατὰκοπος ἐκ τοῦ ὧδε κάκεισε τὸ μονόζυλον μεταρρίπτεσθαι»⁸⁸.

Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ, σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῆς Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ, χρονολογεῖται πιθανότατα μετὰ τὸ Δεκαπενταῦγουστο τοῦ 1227 καὶ ἡ ἐπόμενη μετὰξὺ Μαρτίου καὶ 11ης Μαΐου τοῦ 1222⁸⁹.

Ἀπὸ τίς γνωστὲς ἢ σωζόμενες παλιᾶς ἐκκλησίες στὴ Βόνιτσα ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ὑποδείξει ὡς τώρα παρὰ ἓνα μόνο μνημεῖο ὡς βυζαντινὸ· τὴ μεσοβυζαντινὴ Ἀγ. Σοφία τοῦ Κάστρου⁹⁰. Ναὸς ἀφιερωμένος στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου στὴ Βόνιτσα βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πόλης, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ κάστρο, γνωστὴ μὲ τὴν ἐπωνομασίᾳ «ἡ Παναγία τῆς Χώρας». Γιὰ τὸ μνημεῖο δημοσιεύτηκαν λίγες πληροφορίες ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παλιούρα⁹¹. Ἐρευνα στὸ χῶρο τοῦ μνημείου εἶχα κάνει παλιότερα ἀπὸ τὴ δημοσίευσή τοῦ Παλιούρα καὶ εἶχα παρατηρήσει (κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν γίνεται λόγος στὸ παραπάνω δημοσίευμα) ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας εἶναι χτισμένος πάνω σὲ παλιότερο, βυζαντινὸ, κτήριο⁹². Ἡ διάταξι τοῦ χώρου καὶ ἡ ἐπωνυμία «Χώρα»

τος). Ἐπομένως ἀνάλογες ἐρμηνεῖες εἶναι παρακινδυνευμένες. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἀγιορειτικὰ μετόχια ἀναφέρονταν στὴ Δυτικὴ Στερεὰ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο (βλ. Σ. Κ. Κίσσα, Σχόλια σὲ ἓνα σιγίλλιο, σ. 176).

85. Βλ. Ν. Α. Βees, Unedierte, σ. 127-129, ἀριθ. 69.

86. ὁ.π., σ. 129, 76-80.

87. ὁ.π., σ. 152-153, ἀριθ. 102.

88. ὁ.π., σ. 153, 8-11.

89. Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 214 καὶ 234-235.

90. Βλ. Π. Α. Βοκοπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 106 σημ. 7.

91. Βλ. Ἀθ. Δ. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 326.

92. Βλ. Βασίλη Κατσαρού, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Αἰτωλικῆς Σταμνᾶς,

υποδηλώνει πώς άλλοτε ή έρημη περιοχή ίσως ήταν επίκεντρο ζωής τής μικρής πόλης.

Η Έ. Βέη-Σεφερλή διετύπωσε την άποψη ότι ο μνημονευόμενος στις πηγές ναός τής Θεοτόκου ήταν ο επισκοπικός ναός τής Βόνιτσας⁹³, μιá άποψη άρκετά πιθανή. Έπειδή είναι γνωστό ότι τὸ επισκοπεῖο τής Βόνιτσας δυὸ αἰῶνες ἀργότερα ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν πηγῶν μας σημειώνεται στὸ ἀνατολικὸ μέρος τής Βόνιτσας⁹⁴, στὴν περιοχή δηλ. περίπου ὅπου βρίσκεται ὁ σημερινὸς καθεδρικός ναὸς τής πόλης, ἡ θέση τοῦ επισκοπικοῦ ναοῦ τής Θεοτόκου θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στὸ Ἀνατολικὸ μέρος τής πόλης. Ἀπὸ τίς περιγραφές ὅμως γιὰ τὸ επισκοπεῖο τής Βόνιτσας στὴν ἐποχὴ πὺ μᾶς ἐνδιαφέρει καμιά δὲν ἀναφέρει ρητὰ ὅτι ὁ επισκοπικός ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος στὴ Θεοτόκο⁹⁵. Ἡ μεσολάβηση τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Θεόδωρο Δούκα γιὰ τὴ φροντίδα (ἐπισκευὴ ἢ ἀνακαίνιση) τοῦ ναοῦ τής Θεοτόκου στὴ Βόνιτσα δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται ἀποκλειστικὰ ὡς ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν επισκοπικὸ ναό. Γνωρίζουμε καὶ ἄλλη ἔμμεση μαρτυρία γιὰ τέτοιου εἶδους παρακλήσεις, τόσο γιὰ επισκοπικοὺς ναοὺς⁹⁶, ὅσο καὶ γιὰ μικρότερα μνημεῖα⁹⁷. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ Παναγία τής Χώρας, μὲ τὴ διάταξη μικροῦ μοναστηριοῦ ἢ εὐκτηρίου νὰ συγκέντρωνε γύρω κτήρια σ' ἓνα συγκρότημα μὲ εἰδικὸ προορισμό. Εἶναι πιθανὸ π.χ. νὰ λειτουργήσε στὰ βυζαντινὰ χρόνια, μέσα στὴ ζωὴ τής μικρῆς πόλης, ὡς μοναστηριακὸ κοινωφελὲς ἴδρυμα. Ἄν συνδεθοῦν οἱ πηγές μὲ αὐτὸ τὸ μνημεῖο, γεγονός πολὺ πιθανό, τότε ἐρμηνεύεται καὶ ἡ δραστηριότητα τοῦ επισκόπου τής Βόνιτσας, ὁ ὁποῖος φρόντιζε ιδιαίτερα γιὰ τὴ λειτουργία σχολείου - ὀρφανοτροφείου, ἓναν τρόφιμο τοῦ ὁποῖου γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου καὶ τοῦ Βονδίτζης Νικολάου⁹⁸.

σ. 119 σημ. 1. Ὁ Π. Α. Βοκοτόπουλος στὴ Συνάντηση Προυσοῦ ἀνακοίνωσε τὸ θέμα «Τρεῖς σταυρόσχημοι ναοὶ τής περιοχῆς Βονίτσας», στοὺς ὁποίους περιλαμβάνεται καὶ ἡ Παναγία τής Χώρας. Στὴν ἀνακοίνωσή του ὁ Βοκοτόπουλος ἀναφέρθηκε στὴν παλιότερη φάση τοῦ μνημείου.

93. Έ. Βέη-Σεφερλή, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 235, ἀριθ. 102.

94. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν συνάδελφο κ. Ν. Μοσχονᾶ, ὁ ὁποῖος μελετᾷ θέματα τοπογραφίας τής περιοχῆς Βονίτσας.

95. Βλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου, Βυζαντίς, τόμ. Α', 1909, σ. 26, 5-6. V. Vasilievskij, Epirotica saeculi XIII, Vir Vrem. 3 (1896) 268, 26. N. A. Bees, Unedierte, σ. 61, ἀρ. 5, 10-13.

96. Βλ. S. Pétridès, Jean Apokaukos, σ. 72 (4) Π. 6-9.

97. Βλ. Μιχαήλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου. Τὰ σωζόμενα, ἔκδ. Σπ. Λάμπρου, τόμ. Β', Ἀθήναι 1880 (ἀνατ. Groningen 1968), σ. 331-332.

98. Βλ. Έ. Βέη-Σεφερλή, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 235 ἀριθ. 102 καὶ σ. 234, ἀριθ. 100, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Βασίλη Κατσαροῦ, Μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ, σ. 378 σημ. 42.

II.2. Ἡ μονή τοῦ Σωτήρος τῶν Σφετῶν

Μιά ἐπιστολή τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Βονδίτσης⁹⁹ παρουσιάζει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον, γιατί ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὰ πράγματα ἐνὸς μοναστηριοῦ κοντὰ στὴ Βόνιτσα· τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἑξῆς:

[Πρὸς τὸν Βονδίτζης]

Πανιερώτατε Βονδίτζης καὶ ἐν Κυρίῳ ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργέ· ἡ μονή τοῦ Σωτήρος τῶν Σφετῶν ἔστιν, ὡς γινώσκεις, ὑπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτην μητρόπολιν, καὶ περὶ τούτου ἀμφιβολία μὴ ἔστω σοι. ἔγωγε οὖν μὴ ἐπιχωριάζων ἐν Βονδίτζῃ, μηδὲ διὰ
 5 τὴν τοπικὴν ἀπόστασιν ἐπισκέπτεσθαι τὰ κατ' αὐτὴν δυνάμενος, γράφω ἀδελφικῶς τῇ ἀγιωσύνῃ σου κοπιᾶσαι εἰς τὴν μονὴν συνελθεῖν σοι ὀφείλοντος καὶ τοῦ ἐν ἀνθρώποις καλλίστου καὶ μεγαλοδοξοτάτου καστροφύλακος Βονδίτζης τοῦ Ὁψαρᾶ, καὶ κατασκέψασθαι μὲν τὴν κατάστασιν τῆς μονῆς καὶ τὴν τοῦ ναοῦ ἐπιμέλειαν καὶ
 10 φωταγωγίαν, εἶτα καὶ περὶ τῶν προσόδων τοῦ μοναστηρίου θέσθαι φροντίδα, ἐὰν ὧσιν ἀρκοῦσαι τρισὶ καὶ τέσσαρσι μοναχοῖς (ὁ δὲ σήμερον ἐκεῖσε καλόγηρος οὐκ ἔχει μὲν μοναχοὺς, μόνος δὲ κατήμενος ἰδιοῦται τὰ ὀθενδήποτε εἰσοδήματα τῆς μονῆς), καὶ ἐὰν ἀπηγορευμένα πρόσωπα τοῖς κανόσιν ἐν τῷ μοναστηρίῳ διάγωσιν· εἰ γοῦν
 15 ταῦτα τὰ δύο εὐρήσετε, τὴν ἰδίωσιν δηλαδὴ τῶν τῆς μονῆς εἰσόδων ὁποιανοῦν εἰς ἑαυτὸν μόνον ποιοῦντα τὸν μοναχόν, καὶ τὰ τοῖς κανόσιν ἀπά<δο>ντα πρόσωπα ἐν τῇ μονῇ, ὡς ἀκούω, ἀναστρεφόμενα, τὸν μὲν μοναχὸν ἐκεῖθεν μετακινήσατε καὶ πρὸς ἡμᾶς ἀποστείλατε, τὴν δὲ μονὴν καὶ τὰ ὑπ' αὐτὴν παράδοτε ἀπεντεῦθεν πρὸς τὸν τιμιώ-
 20 τατον ἐν μοναχοῖς καὶ ἡμέτερον δεσπότην καὶ ἀδελφὸν κύρ Διονύσιον τὸν Εἰρηνικόν, ποιήσαντες καὶ τὴν παράδοσιν ἔγγραφον, καὶ τὴν δῆλωσιν τῶν ὑπὸ τὴν μονὴν ἀπάντων. ἡ ἀγία σου εὐχὴ χαρισθεῖται μοι¹⁰⁰.

Ἡ προηγούμενη ἐπιστολὴ βρίσκεται στὸ τέλος μιᾶς ομάδας ἐπιστολῶν τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου πρὸς τὸν Βονδίτζης Νικόλαον καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1218/9 ὡς τὰ 1222¹⁰¹.

Στὴν περιοχὴ τῆς Βόνιτσας πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναζητήσουμε ἓνα μονα-

99. Βλ. *N. A. Bees*, Unedierte, σ. 154-155, ἀριθ. 105.

100. Τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ *N. A. Bees*, 6 π.

101. Βλ. *Ε. Βέη-Σεφερλή*, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 236, ἀριθ. 105.

στήρι τοῦ Παντοκράτορος. Ἀπὸ τὰ δύο μεταβυζαντινὰ μοναστήρια τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς (τῇ Σωτήρᾳ Στάνου¹⁰² καὶ τὸν Παντοκράτορα = Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος Μοναστηριακίου)¹⁰³ τὸ ἓνα εἶχε προσελκύσει τὴν προσοχή μου, ἐπεὶδὴ βρίσκεται πλησιέστερα στὴν ἐπαρχία Βονίτσης καὶ Ξηρομέρου. Πρόσφατα δημοσιεύτηκε περιγραφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς¹⁰⁴. Ὁ μελετητὴς τοῦ μνημείου διακρίνει τρεῖς φάσεις στὸ οἰκοδομικὸ χρονικὸ τοῦ μοναστηριοῦ. Μιὰ φάση τοῦ καθολικοῦ ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τοῦ «δεσποτάτου» τῆς Ἡπείρου¹⁰⁵. ὑπάρχουν ὥστόσο ἐνδείξεις ὅτι στὴν ἴδια θέσῃ ὑπῆρξε παλαιότερο κτίσμα, γεγονὸς ποὺ πιστοποιεῖ ὅτι ἡ θέσῃ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴ μακρόχρονη ἱστορία τῆς μονῆς τοῦ Σωτήρα Παντοκράτορα. Ἡ ἐγγύτητα τοῦ μνημείου στὴ Βόνιτσα, ἡ παραδομένη ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὸ Σωτήρα καὶ ἡ λειτουργία του ὡς καθολικοῦ μονῆς, ποὺ προσέδωσε καὶ τὴν ἐπωνυμία τοῦ τόπου (Μοναστηράκι), συνηγοροῦν γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ χώρου μὲ τὴ θέσῃ τοῦ βυζαντινοῦ μοναστηριοῦ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, μιὰ ταύτιση ποὺ νομίζω ἀρκετὰ πιθανή¹⁰⁶.

102. Βλ. Π. Ι. Βασιλείου, Τὸ μοναστήρι τῆς Τατάρνας Εὐρυτανίας, Ἀθήναι 1978-σ. 44.

103. δ.π., σ. 44, σημ. 10.

104. Ἀθ. Δ. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 257-260.

105. δ.π., σ. 257-258.

106. Τὴν πρότασι γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μονῆς εἶχα διατυπώσει στὴ Συνάντησι Πρου, σοῦ. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1981, ὅταν κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ P. Soustal, εἶδα μὲ χαρὰ νὰ διατυπώνεται ἡ ἴδια πρότασι ἀπὸ τὸν φίλο συγγραφέα τοῦ βιβλίου, στὴν ὁποία παραπέμπει ὁ Π. Α. Βοκοτόπουλος (Ὁ Παντοκράτορας στὸ Μοναστηράκι, σ. 377). Ἡ ἀποψη τοῦ Βοκοτόπουλου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἡ πηγὴ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο μνημεῖο, τὸ ὁποῖο μελέτησε συστηματικὰ, μόνο καὶ μόνο ἐπεὶδὴ ἡ χρονολόγησι ποὺ προτείνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο γιὰ τὸ μνημεῖο εἶναι τὸ βασικὸ στοιχεῖο πάνω στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ ἡ ἀποσύνδεσι πηγῆς καὶ μνημείου, δὲν μὲ βρίσκει σύμφωνα. Ἄν πράγματι ἡ χρονολόγησι τοῦ καθολικοῦ τοποθετεῖται σὲ μιὰ περίοδο μεταγενέστερη ἀπὸ τὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς ἐπιστολῆς —κι αὐτὸ ἴσως συμβαίνει ἀντικειμενικὰ—, ὑπάρχουν ὥστόσο τὰ στοιχεῖα (πολλὰ ἀπὸ τὰ γλυπτὰ) ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε σχεδὸν βέβαιη τὴν προ-ὑπαρξὴ ἐνὸς ἄλλου μνημείου στὸ ἴδιο χωρὸ, γεγονὸς τὸ ὁποῖο δὲν ἀπορρίπτει ἐντελῶς καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βοκοτόπουλος (δ.π., σ. 377). Τὸ νὰ ἀπορρίψουμε ὅμως τὴν ταύτιση τοῦ χώρου τῆς μονῆς μὲ τὴ μνημονευόμενη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ πηγὴ μονὴ τοῦ Σωτήρος τῶν Σφετῶν «διότι ὁ Ἀποκαύκος ἀναφέρεται σὲ ἀσήμαντο μονῆριον, ὅπου ζοῦσε ἓνας μόνο καλόγηρος, καὶ ῥωτᾷ τὸν Βονδίτσης ἂν τὰ εἰσοδήματά του θὰ ἐπαρκοῦσαν γιὰ τρεῖς ἢ τέσσαρις μοναχοὺς» (δ.π., σ. 377), νομίζω ὅτι δὲν εὐσταθεῖ. Τὸ κείμενο ὑπαινίσσεται τὴν κακὴ διαχείρισι τῶν ἐσόδων τῆς μονῆς καὶ τὴν ὅχι ἀνεπὶληπτη συμπεριφορὰ τοῦ «ἐνὸς» μοναχοῦ· αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴ φράσι «μόνος δὲ καθήμενος ἰδιοῦται τὰ ὀθενδήποτε εἰσοδήματα τῆς μονῆς» καὶ «ἐὰν ἀπηγορευμένα πρόσωπα τοῖς κανόνιν ἐν τῷ μοναστηρίῳ διάγωσιν». Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔφταναν σι' αὐτὰ τοῦ Ἀποκαύκου ἐμοιαζαν νὰ ἐπιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο. Ποιᾶ, ὅμως, καὶ πόσα ἦταν τὰ ἀπαγορευμένα, σύμφωνα μὲ τοὺς μοναχικοὺς κανόνες, πρόσωπα ποὺ ζοῦσαν πιθανῶς καὶ λυμαίνονταν τὴ μονὴ δὲν τὸ γνωρίζουμε. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ στηρίξουμε τὴν ἀποψη γιὰ τὴ δύναμι καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνθισι τῆς μονῆς στὴν ἀριθμητικὴ

III. ΝΑΟΙ ΚΑΙ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΥΠΑΓΟΜΕΝΑ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΔΟΣΙΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

III.1. Ὁ ναός τῆς Θεοτόκου στὴ Ναύπακτο

Γιὰ τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Ναυπάκτου γνωρίζουμε ἀρκετὲς πληροφορίες ἀπὸ τὶς πηγές¹⁰⁷. Ὁ ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος στὴ Θεοτόκο. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη Ἰωάννου Ἀποκαύκου «πρὸς τὸν Κομνηνόν, ὅτε κατέσχε τὰ ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν αὐτοῦ» διαβάζουμε: «Ἄλλ' ὃ ἔλεγον, ἴσθω ἡ σὴ ἐξουσία, ὡς παροργίζεις Θεὸν καὶ τὴν τεκοῦσαν αὐτὸν παροξύνεις, καταλύων ἐν ἀκαρεΐ, ἃ χρόνος μακρὸς καὶ βασιλέων εὐσέβεια συνεστήσατο»¹⁰⁸. Ἡ φράση «καὶ τὴν τεκοῦσαν» ὑπαινίσσεται τὴν προστάτιδα τῆς μητρόπολης Θεοτόκο, σύμφωνα μὲ οἰκειὸ λεκτικὸ τρόπο τοῦ Ἀποκαύκου. Ἐτσι π.χ. ἐκφράζεται ὁ Ἰωάννης ὅταν ἀναφέρεται στὸν ἐπισκοπικὸ ναὸ τοῦ Ἀχελώου («...δὸς τῷ Θεῷ καὶ τῷ βαπτιστῇ τοῦ Χριστοῦ τὴν ὑπὸ τὴν αὐτοῦ ἐκκλησίαν καὶ φυλακὴν καὶ συντήρησιν»¹⁰⁹, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένος στὸν Ἀγ. Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο (Γενέσιο τοῦ Προδρόμου). Χαρακτηριστικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Ναυπάκτου γίνεται καὶ σὲ «Χρυσόβουλλον» τοῦ Θεοδώρου Ἀγγέλου Κομνηνοῦ Δούκα: «συνεισφέρει δὲ τῇ μητροπόλει ταύτῃ καὶ δι' αὐτῆς τῇ τιμωμένῃ ἐν ταύτῃ παννυμνῇ τῷ Κυρίου μητρὶ, δι' ἣν ἔχει πάντως πρὸς τὸ θεῖον εὐσέβειαν...»¹¹⁰. Μιὰ ἐπιστολὴ ἐπίσης τοῦ Ἀποκαύκου «πρὸς τὸν κύρ Δοκειανόν»¹¹¹ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὶς προσπάθειες τοῦ λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου, μὲ σκοπὸ νὰ συντηρηθεῖ καὶ νὰ ἐξωραϊστεῖ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου:

«...ἐγὼ δὲ τοὺς ἐμοὺς πόνους ὀφθαλμοῦς οὐκ ἐπέρχομαι, οἷς ἐπὶ πολλ' ἔπαθον καὶ πόλλ' ἐμόγησα, χρυσῷ τὴν ἐκκλησίαν καταστιλπνῶσας
40 καὶ ὠραΐσας ἐν εἰκονίσμασιν, ὧν πολλὰ μὲν ἡχρείωσεν ὄμβρος, τῆς ὀροφῆς ἀμεληθείσης ἐφ' ἱκανόν, πολλὰ δὲ δάκρυα λείβω καὶ ἀποδύρομαι τὴν ἀχρεΐωσιν, ὥ μοι θεῖε ναέ, ὅτι γέγονας ὡς τὸ ἀπαρχῆς,

δύναμη τῶν μοναχῶν, ὅταν λάβουμε ὑπόψιν μας ὅτι καὶ οἱ μεγάλες μονὲς σὲ καιροὺς κατάπτωσης καὶ μείωσης τοῦ προσωπικοῦ δὲν διακόπτουν τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν ἱστορία τους, ἔστω καὶ ἂν ἀδυνατοῦν νὰ θρέψουν ἕναν ἢ καὶ κανέναν καλόγερο. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ἀπεναντίας μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴ μεταγενέστερη ἀνοικοδόμησις τῆς μονῆς ὕστερα μάλιστα ἀπὸ μιὰ περίοδο κατάπτωσης, μιὰ χρονικὴ στιγμή τῆς ὁποίας ἐπισημαίνει τὸ κείμενο τοῦ Ἀποκαύκου.

107. Βλ. *S. Pétridès*, *Jean Apokaukos*, σ. 80 (12). IX. στίχ. 9. *N. A. Bees*, *Unedier-te*, σ. 115, ἀριθ. 58, 9, 20 · σ. 153, ἀριθ. 103, 7-8 · σ. 154, ἀριθ. 104, 7-10 κ.ά.

108. Βλ. *S. Pétridès*, ὁ.π.

109. Βλ. *S. Pétridès*, ὁ.π., σ. 72 (4). II. στίχ. 8-9.

110. Βλ. *V. Vasilievskij*, *Épirotica*, σ. 297, 23-25.

111. Βλ. *N. A. Bees*, *Unedier-te*, σ. 85-88, ἀριθ. 27.

ὅτε οὐδείς χειρίσσοφος ἐπέβαλε χεῖρά σοι, ἀλλ' ἦσθα κατὰ τὰς χή-
ρας, αἱ φοροῦσι κρήδεμνα καπνηρὰ καὶ χιτῶνας ἐπιρρύπους ἐπεν-
45 διδύσκονται.»¹¹².

Στις ἴδιες προσπάθειες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο τρία περίπου χρόνια νωρίτερα ἀναφέρονται καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ περιέχονται σὲ γράμμα τοῦ Ἀποκαύκου «πρὸς τὸν Τορνίκην κύρ Εὐθύμιον»¹¹³. ἓνα χωρίο, στὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκαν ἤδη ὁ Ν. Βέης¹¹⁴, ὁ J. Darrouzès¹¹⁵ καὶ ἡ Ἐ. Βέη-Σεφερλή¹¹⁶, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ναὸς τῆς Πανυμνήτου «ἐκ χρόνου καὶ σεισμῶν»¹¹⁷ ἐρειπωνόταν καὶ ἦταν ἀνάγκη νὰ ἐπισκευαστεῖ. Ἦταν «ἔτι ἀτελής», ἐπειδὴ ὁ χορηγὸς «ἤρξατο ποιῆσαι καὶ οὐκ ἐτέλεσεν»¹¹⁸. Ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου παρακαλεῖ τὸν Τορνίκην νὰ τοῦ στείλει ζωγράφο καὶ τεχνίτες γιὰ τὶς ἀπαραίτητες ἐργασίες ἀποπερατώσεως τῶν ἐπισκευῶν καὶ τῇ διακόσμηση τοῦ μνημείου:

«...καὶ πείσατε τὸν αὐτόθι ζωγράφον κύρ Νικόλαον ἰδεῖν καὶ τοὺς ἐρρημοπολίτας ἡμᾶς καὶ δουλεῦσαι τῇ Πανυμνήτῳ ἐμμίσθως, θεραπευ-
τῶς, αὐτοφιλοτίμως· ὁ γὰρ κατὰ Θήβας πρότερος Ἐπιφάνιος γυ-
ναικοκρατεῖται, ὡς πείθομαι καὶ οὐκ ἀπαντᾷ πρὸς ἡμᾶς, καὶ πρὸς
τὴν τῶν ἡμετέρων προστάτιδα καλὴν κιβωτὸν οὐκ ἀναστρέφει τὸ
25 βρῶμα τοῦτο σιτούμενος. εἷς μὲν δὴ παρακλητικὸς οὗτος λόγος·
δεύτερος δὲ ὁ περὶ ἐρμογλύφου· χρήζουσι γὰρ οἱ πρόναοι τοῦ ναοῦ
καὶ ὅσα ἐκ καινῆς ποιηθήσονται λίθων ξεστῶν εἰς παραστάδας, εἰς
ἔδαφος. καὶ συγκόμισαί μοι, αἰδέσιμος κεφαλῇ, μετὰ σοῦ καὶ τοὺς
ἄνδρας.»¹¹⁹.

Ἡ χρονολόγηση τῶν δύο πρώτων εἰδήσεων συνδέεται μὲ τὰ γεγονότα ποὺ ἐπακολούθησαν μετὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ Θεοδώρου Δούκα γιὰ τὴν ἐπιβολὴ βα-

112. δ.π., σ. 86, 37-43.

113. δ.π., σ. 115, ἀριθ. 58, 20-27.

114. Ν. Α. Βέη, Ἡ μονὴ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότης τῆς Παναγίας τῆς Ναυπακτιωτίσσης, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, ΒΝJ, XI (1935) 185.

115. J. Darrouzès, Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès, REB 23 (1965) 153-154.

116. Ἐ. Βέη-Σεφερλή, Νικόλαος ἓνας ἀνύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τοῦ 13^{ου} αἰῶνα (1227-1234), ΒΝJ XXI (1971-1974), 1976, σ. 284. Πρβλ. τῆς ἴδιας, Προσθήκες καὶ Παρατηρήσεις, σ. 235, ἀριθ. 103. Βλ. καὶ Βασίλη Κατσαροῦ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος, Προβλήματα ἀναθεωρήσεων, Actes du XVe Congrès International d'études byzantines, II, Athènes 1981, σ. 252 σημ. 53. Σ. Κ. Κίσσα, Σχόλια σὲ ἓνα σιγίλλιο, σ. 191 σημ. 4.

117. Βλ. Ν. Α. Βέη, Unedierte, σ. 154, 9.

118. Βλ. Ν. Α. Βέη, Unedierte, σ. 115, 9, 16.

119. δ.π., στίχ. 20-28.

ρύτατης φορολογίας στην ἐκκλησία τῆς Ναυπάκτου καὶ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ μητροπολίτη Ἰωάννου Ἀποκαύκου. Ὁ στόχος αὐτῶν τῶν μέτρων ἦταν νὰ συγκεντρωθοῦν χρήματα ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐξόδων ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους τῆς Ἡ-πεύρου¹²⁰. Ἡ πρώτη μαρτυρία χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἔντασης τῶν διενέξεων τοῦ Ἀποκαύκου μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα, ἀδελφὸ τοῦ Θεοδώρου, καὶ περιέχεται στὴν ἐπιστολὴ-καταγγελία τοῦ Ἰωάννου πρὸς τὸν Θεόδωρο γιὰ τὰ δεινὰ τῆς δοκιμαζομένης Ἐκκλησίας τῆς Ναυπάκτου ἀπὸ τὴ βαριὰ φορολογία (1220)¹²¹. Ἡ δεύτερη μαρτυρία περιλαμβάνεται στὸ χρονολο-γημένο Χρυσόβουλλο τοῦ Θεοδώρου Δούκα πρὸς τὴ μητρόπολη Ναυπάκτου (Μάιος 1228), μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικυρώθηκαν τὰ προνόμια τῆς ἐκκλησίας καὶ δικαιώθηκαν οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἀποκαύκου¹²². Ἡ τρίτη μαρτυρία, ποὺ μᾶς πα-ραδίδεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν μητροπολίτην Δυρραχίου Δοκίμαν¹²³, εἶναι ἐπίσης πλησιέστερη στὰ γεγονότα τῆς ἔριδας τοῦ Ἀποκαύκου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα, ἔριδα ποὺ βρίσκεται σὲ ἔξαρση κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1219-1222¹²⁴. Ἡ τελευταία μαρτυρία χρονολογεῖται γύρω στὸ 1221, ἴσως στὰ τέλη τοῦ ἔτους¹²⁵. Ἐπομένως ὅλες σχεδὸν οἱ μαρτυρίες εἶναι περίπου σύγχρονες. Γνωρίζουμε ἀκόμη καὶ τὸ καταστατικὸ τῆς θρησκευτικῆς ὁργά-νωσης κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ποὺ ἦταν καθιερωμένο στὴ λατρεία τῆς εἰκόνας τῆς «ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ναυπακτιωτίσσης» καὶ συνεστήθη στὰ 1048/49· σώθηκε στὰ ἀρχεῖα τῆς Regia Capella Palatina τοῦ Palermo σὲ μεμ-βράνινα φύλλα, κοσμημένα στὴν ἀρχὴ μὲ μικρογραφία δεόμενης Θεοτόκου ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ **Η ΠΑΡΑΚΛΗΣΙΣ**¹²⁶.

Ὁ Γ. Ἀθανασιάδης-Νόβας ἔγραφε παλιότερα: *κατάγομαι ἀπὸ τὴν Ναύ-πακτο καὶ μπορῶ νὰ σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι ἐκεῖ οὐδὲν ἔχνος τοῦ ναοῦ τῆς Πανα-γίας σώζεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους της, οὐδεμίαν εἰς τὴν ζῶσαν παράδοσιν τοῦ τό-που διατηρεῖται μνηεὶα τοῦ παλαιοῦ της περιφήμου προσκυνήματος. Ἴσως ὁμως ὑπὸ τὸ ἔδαφός της διατηροῦνται σημαντικὰ ἔχνη*¹²⁷.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἀποκάλυψε μιὰ μεγάλη βασιλικὴ πού, σύμ-φωνα μὲ τὰ πρόσφατα συμπεράσματα τῆς ἔρευνας, ἦταν «πεντάκλιτη...με-

120. Βλ. *Ε. Βέη-Σεφερλή*, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 206-207, ἀριθ. 58. Πρβλ. σ. 168, ἀρ. 2, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

121. Βλ. *S. Pétrides*, *Jean Apokaukos*, σ. 78 (10)-83 (13), X.

122. Βλ. *Ε. Βέη-Σεφερλή*, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 168.

123. *δ.π.*, σ. 184-185, ἀριθ. 27 καὶ 88.

124. Βλ. *Σ. Κίτσα*, Σχόλια σὲ ἕνα σιγίλλιο, σ. 175.

125. *Ε. Βέη-Σεφερλή*, *δ.π.*, σ. 185.

126. Βλ. *J. Nesbitt-J. Wiita*, A confraternity of the Comnenian Era, BZ 68 (1975) 362-363, σημ. 9-12. Ἡ ἔκδοση τοῦ κειμένου ἀκολουθεῖ (σ. 364-384) σχολιασμένη.

127. *G. Athanasiadis-Novas*, Περὶ «Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης», *Atti VIII Congr. Intern. di St. Biz.* SBN 8, σ. 77.

γάλων διαστάσεων και πιθανώς με ἐγκάρσιο κλίτος»¹²⁸. Στις ἐκβολές τοῦ ποταμοῦ Σικᾶ ἐπισήμανα παλιότερα ἀρχιτεκτονικὸ ὕλικὸ ἀπὸ μεγάλο χριστιανικὸ κτήριο (κομμάτια τοξοστοιχιῶν καὶ μαρμάρινων κιόνων καὶ κιονίσκων), ποὺ ἀσφαλῶς μεταφέρθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ ἐρειπωμένο μνημεῖο τῆς πόλης.

Καθὼς οἱ περιγραφές τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου ἀνταποκρίνονται στὰ ὅσα μᾶς παραδίδονται στις ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ βασιλικὴ «μεγάλων διαστάσεων καὶ πολυτελοῦς κατασκευῆς»¹²⁹, ταιριάζει μὲ τὴν ἀνάλογη παρουσία ἑνὸς μητροπολιτικοῦ μεγάλου ναοῦ, θὰ μπορούσαμε νὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς ὁδοῦ Καπορδέλη 4 (οἰκόπεδο Π. Βέργου)¹³⁰ στὴ Ναύπακτο δὲν εἶναι παρὰ ὁ μεγάλος ναὸς τῆς «Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης». Σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα τὸ παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο ἦταν αὐτὸ ποὺ ἐπισκεύασε ὁ Ἀπόκαυκος γύρω στὸ 1218¹³¹, ἓνα μνημεῖο ποὺ ἀπὸ τὶς περιγραφές τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου φαίνεται παλιὸ καὶ εὐπαθές. Μιὰ ἀκόμη μαρτυρία ἐνισχύει τὸ συμπέρασμά μας. Σὲ ἐπιστολὴ «πρὸς τὸν Νικόλαον Βονδίτζης»¹³² ὁ Ἰωάννης θὰ γράψῃ (γύρω στὸ 1218):

«...τέως καὶ οὕτως ἐχόντων ἡμῶν, ἡ θεόθεν ἡ οἰκοθεν ἐπέπεσέ μοι μέγα μερίμνημα· ἡ τῆς ἐκκλησίας δηλονότι καὶ τῶν ὑπ' αὐτὴν ἀναποιήσεις· καὶ πονοῦμεθα περὶ ταῦτα, καὶ καινοτομοῦμεθα περὶ ταῦτα, καὶ δεόμεθα τῶν εὐχῶν σου εἰς τὸ πληρῶσαι πάντα, καὶ οὕτω
10 τῶν ἐν μέσῳ ἀπαλλαγῆναι. δ καὶ νῦν ἐποίησα ἄν, εἰ μὴ ὄνειδος ἔμελλον ἀφῆναι τοῖς μεθ' ἡμᾶς, ὡς πολυωρῆσας ἐπισκοπικῶς ἐν Ναυπάκτῳ καὶ μὴ τῶν ἔσω ὡς καὶ τῶν ἐκτὸς ἐπιμελησάμενος. ὅθεν, τοῖς μετ' ἐμὲ ἐρχομένοις μὴ φθονῶν, πᾶσι χεῖρα ἐπιμελείας ἐπέβαλον· θεοῦ δέ ἐστι καὶ τῆς ὑπεράγνου τούτου μητρὸς τελειῶσαι τὰ
15 πάντα· εἰ γὰρ παντὶ προαιρουμένῳ τὸ ἀγαθὸν συνεργεῖ ὁ θεός, θαρρῶ, ὡς καὶ ἡμῖν ἀρωγὸς ἔσται ἀσχολουμένοις περὶ τὴν τοῦ ναοῦ αὐτοῦ περιποίησιν. εἰ δὲ καὶ τὸν ἐξ Εὐρίπου ἱστοριογράφον Νικόλαον ἴσχυσα ἐνταῦθα καταγαγεῖν, αὐτίκα ἔθυσσα τῷ θεῷ θυσίαν αἰνέσεως· δέονται γὰρ ἱστορίας τὰ πτερύγια τοῦ ναοῦ καὶ οἱ νάρθη-
20 κες.»¹³³.

128. Βλ. Ν. Ζία, Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Αἰτωλοακαρνανίας, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, Ἀθήνα 1980, σ. 545.

129. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, Ἀθήνα 1978, σ. 394-395. Βλ. ἐπίσης Π. Λαζαρίδη, ὁ.π., σ. 395-397.

130. Βλ. Ν. Ζία, ὁ.π., σ. 543.

131. Βλ. Ε. Βέη-Σφεργλή, Προσθήκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 185.

132. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 153, ἀριθ. 103.

133. ὁ.π., στίχ. 6-18.

Μήπως στὴν τελευταία φράση μπορούμε νὰ στηρίζουμε τὸ συμπέρασμα ὅτι στὰ πτερύγια θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ ἐγκάρσιο κλίτος τῆς παλαιохριστιανικῆς βασιλικῆς; Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου καταστροφῆς τοῦ μνημείου ἀπὸ σεισμὸ μὲ *terminus post quem* τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Ἀποκαύκου θὰ ἦταν μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ τῆς ἐρευνας πρὸς τὴν παραπάνω κατεύθυνση.

III.2. Ἡ ἀγίωννμία «τοῦ ἁγίου Γεωργίου»

Σ' ἔνα «σημείωμα γεγονὸς ἐπὶ τῇ φθορᾷ τῶν γεννημάτων τῆς ἐπισκέψεως Βαρεσόβης καὶ τῶν λοιπῶν χωρίων»¹³⁴ ὁ Ἰωάννης Ἀποκαύκος ἀναφέρεται στὴ θεομηνία ποὺ ἐπληξε τίς καλλιέργειες τῶν περιοχῶν ποὺ ὑπάγονταν στὴ μητρόπολη τῆς Ναυπάκτου:

«...ἀστάχας μὲν τῶν ἡμετέρων λητῶν, ὅσα ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ὑπὸ τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν προαστείου, τοῦ ἀπὸ τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου ὀνομασμένου, ἑαυτοῖς κατεσπείραμεν, ὅσα περὶ τὸ πλάτος τῆς ἐπισκέψεως Βαρεσόβης οἱ ταύτης ἐποίκοι, ὅσα τὸ ὑπ' αὐ-
35 τὴν χωρίον τὸ Τρόχωμα, ὅσα ὑπὸ τὴν Ἀμμωδηράν, κατὰ κλῆρον ἀρχαῖον μεμερισμένην ἔχοντες ἑαυτοῖς, καὶ πολλὰ τῶν ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ Ἀετοῦ, ὥσει ἀκρίδας ἅπαντα ἐξετίναξε, βιαίαν ἐπιπνεύσας τούτοις πνοὴν καὶ κατασεύσας ἔνθα καὶ ἔνθα...»¹³⁵.

Στὸ χωρίο μνημονεύεται ναὸς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ποὺ ὀνομάτισε ὁλόκληρο «προάστειον»¹³⁶ τῆς περιοχῆς Ναυπάκτου.

Ἀγίωννμία τοῦ Ἀγ. Γεωργίου παραδίδεται καὶ ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Θεόδωρο Δούκα. Στὸ κείμενο ὁ Ἰωάννης, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν «κρατοῦντα»¹³⁷, γράφει:

«...ἐπεὶ δὲ καλῶς ποιῶν ὁ καιρὸς ἤγαγέν σε πρὸς τὴν ἐγγὺς ἡμῶν θάλασσαν, ὥς μετὰ τῶν χερσαίων θηρῶν ἀνθρωποσιδῶν καὶ τοὺς
10 παρὰ ταύτῃ κατατροπῶσῃ ἐμφωλεύοντας δράκοντας, ἐξείρπυσσας καὶ αὐτὸς τοῦ ἐμοῦ φωλεοῦ, χελώνης δρόμον πρὸς τὴν σὴν ἐρχόμενος κραταιότητα· καὶ ἦλθον μέχρι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ἀλλ' ὁ πολὺς χειμὼν τόσῃ μοι ἐνεποίησε τὴν τοῦ κατάρρου βαρύτητα, ὥς ἐγκλεῖσαι οἰκίσκῳ καὶ μὴδὲ τὴν τούτου θύραν ἔαν παρελθεῖν»¹³⁸.

134. Βλ. N. A. Bees, Unedierte, σ. 70-71, ἀριθ. 11.

135. ὁ.π., σ. 71, 31-38.

136. Βλ. γιὰ τὸν ὅρο Fr. Dölger, Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig-Berlin 1927, σ. 39 κ.έ. καὶ 127 κ.έ.

137. Βλ. A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Noctes petropolitanæ, St. Petersburg 1913 (φωτ. ἀντ. Leipzig 1976), σ. 264-265, ἀριθ. 9. (= N. A. Bees, Unedierte, σ. 101-102, ἀριθ. 44).

138. Βλ. N. A. Bees, Unedierte, σ. 102, 8-14.

Παραδίδεται και από αυτό το χωρίο ή άγιωνυμία του 'Αγ. Γεωργίου, όπως συμβαίνει επίσης και στο ακόλουθο χωρίο από έπιστολή του 'Ιωάννου 'Αποκαύκου προς τον Νικόλαο Γοριανίτη: «'Ανδρες γάρ τεσσαράκοντα όλοι την από του 'Αγίου Γεωργίου δεξίωσιν κατήγαγον εις το πληῶδες Βατρακοχώριον και ουδέ γρῦ πρὸ τῆς έξουσίας ήμῶν ουδέ το λεωφορούμενον εις πολλά ἔτη. 'Η Ναύπακτος δέ και αυτή βοῦς ήμετέρας, και πρόβατα και ἄρτους ει δέ και οἶνους τῇ έξουσία προσαγομένους και πάλιν ή αυτή σιωπή και ἦν το διδόναι αὐτίκα ἴσον τῷ μὴ διδόναι»¹³⁹.

Η χρονολόγηση τῆς πρώτης μαρτυρίας γύρω στο 1218/19¹⁴⁰, τῆς δευτέρας γύρω στο 1219¹⁴¹ και τῆς τρίτης επίσης στο 1219¹⁴² μᾶς παρέχει τρεῖς περίπου σύγχρονες μαρτυρίες για την ἀναζήτηση και την προσπάθεια για την ταύτιση τῶν σχετικῶν άγιωνυμιῶν.

Στο πρώτο χωρίο που παραθέσαμε τὰ προβλήματα που σχετίζονται με την ταύτιση του 'Αγ. Γεωργίου¹⁴³ περιορίζονται από το χαρακτηρισμό του τόπου ως προαστείου τῆς Ναυπάκτου. Στην ἀνατολική πλευρά τῆς Ναυπάκτου ὑπάρχει, πάνω σε ὑπερυψωμένο βραχώδη λόφο, ναός του 'Αγ. Γεωργίου, ὥστε ή πιθανότητα νά ἀναφέρεται το κείμενο του 'Αποκαύκου στην πλησιέστερη προς τῇ Ναύπακτο περιοχή αυτή εἶναι μεγάλη. 'Αλλωστε και ή σειρά με την ὁποία παρατίθενται οἱ τοπωνυμίες τῶν χώρων ὅπου ἔγινε ή καταστροφή ἔχει τῇ διεύθυνση από Ναύπακτο > Βαράσοβα > πεδιάδα του 'Αετοῦ¹⁴⁴.

Πρόβλημα για την ταύτιση του 'Αγ. Γεωργίου ἀνακύπτει στίς ἐπόμενες δυό μαρτυρίες. Στην πρώτη ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου ἀπευθύνεται προς το Θεόδωρο Δούκα, ὁ ὁποῖος φαίνεται νά βρίσκεται «πρὸς τὴν ἐγγὺς... θάλασσαν»¹⁴⁵ —συνεπῶς ὄχι στη Ναύπακτο, ἀλλὰ κάπου ἐκεῖ κοντά. 'Ο σκοπὸς τῆς ἀφίξης του ναυτικοῦ του Θεοδώρου δηλώνεται στο ἴδιο χωρίο: μετὰ τοὺς θριάμβους του Δυρραχίου (μ ε τ ἄ τ ὦ ν χ ε ρ σ α ῖ ω ν θ η ρ ὦ ν ἀ ν θ ρ ω π ο ε ἰ δ ὦ ν) ὁ Θεόδωρος Δούκας ἔρχεται νά κατατροπώσῃ τοὺς ἐμφωλεύοντας δράκοντας τοὺς παρὰ ταύτη < τ ῆ θ α λ ἄ σ σ η>¹⁴⁶. Εἶναι φανερό

139. Βλ. *S. Pétrides*, *Jean Apokaukos*, σ. 82 (14). Χ. στίχ. 20-25.

140. Βλ. 'Ε. Βέη-Σεφερλή, *Προσθήκαι και Παρατηρήσεις*, σ. 174, ἀριθ. 11.

141. Ὡ.π., σ. 197, ἀριθ. 44.

142. 'Η έπιστολή μπορεί νά τοποθετηθεῖ στο διάστημα από το Μάρτιο του 1219, όταν ὁ 'Απόκαυκος ἐπέστρεψε από την "Αρτα στη Ναύπακτο και στο 1220, όταν ὁ 'Απόκαυκος ἐπικοινωνεῖ με τὸν Θεόδωρο Δούκα και τὸν Νικόλαο Γοριανίτη και κάνει ὑπαινιγμούς στα γεγονότα τῶν κατηγοριῶν του ἴδιου και του Γοριανίτου από τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα (βλ. σχετ. *Σ. Κ. Κίσσα*, *Σχόλια* σὲ ἓνα σιγίλλιο, σ. 176-177).

143. Βλ. *P. Soustal*, *Nikopolis und Kephallénia*, σ. 156, ὅπου συσχετίζεται με την τοποθεσία και το χωρίο τῆς έπιστολῆς 44 (ἐκδ. *N. A. Bees*).

144. Για τις θέσεις βλ. *P. Soustal*, Ὡ.π., σ. 210-211 (λ. Ναύπακτος), σ. 121 (λ. Βαρέσοβα) και σ. 102-103 (λ. 'Αετός).

145. Βλ. *N. A. Bees*, *Unedierte*, σ. 102, 9.

146. Ὡ.π., στίχ. 10.

ὅτι ὁ Θεόδωρος Δούκας βρίσκεται στήν περιοχή τῆς Βαράσοβας, φυσικό ἄντρο τῶν Φράγκων πειρατῶν αὐτῇ τῇ χρονικῇ περιόδῳ ποῦ λυμαίνονταν τὰ παράλια τῆς περιοχῆς ὡς τῇ Ναύπακτο¹⁴⁷. Ἡ ἄφιξη τοῦ Θεοδώρου θά ἔγινε ἀπό νωρίτερα γνωστή. Ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου, καθὼς ὁ ἴδιος δικαιολογεῖται στήν ἐπιστολή, πῆγε νά προὔπαντήσῃ τὸν Κομνηνοδόκα στὸν Ἅγιο Γεώργιο, ἀλλὰ τὸν ἐμπόδισε ἡ κακοκαιρία κι ἕνα κρυολόγημα καὶ δὲν τόλμησε νά ξεμυτίσει, ὥστε νά παραβρεθεῖ στήν ὑποδοχή. Σὲ ποιὸ σημεῖο ἀποβιβάστηκε ὁ Θεόδωρος; Τὸ ἐπόμενο χωρίο, νομίζω, εἶναι σημαντικό μὲ τὰ συμβολικά στοιχεῖα ποῦ μᾶς παρέχει γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος. Ἀς παρακολουθήσουμε τὰ δεδομένα του. Ἡ εἰδηση γιὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Θεοδώρου ἀνάγκασε τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου νά ἐγκαταλείψῃ τὴν πόλη καὶ νά κατευθυνθεῖ πρὸς τὸ μέρος ὅπου θά ἐμφανιζόταν ὁ Θεόδωρος Δούκας. Ὁ μητροπολίτης ἔφτασε στὸ χωριὸ Ἅγιος Γεώργιος, μικρὸ χωριό, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τοὺς 40 ὅλους καὶ ὅλους ἄνδρες τοῦ ποῦ κατὰ τὴν ὥρα τῆς ἄφιξης τοῦ μητροπολίτη ἔλειπαν ὅλοι: «καὶ πρὸς τὴ δική μας (= μου) ἐξουσία οὔτε λέξη ὑποδοχῆς ἀκούστηκε», παραπονιέται ὁ Ἀπόκαυκος, «οὔτε κἂν αὐτὸ ποῦ λέει ὁ λαὸς «εἰς πολλὰ τὰ ἔτη» <δέσποτα>»¹⁴⁸. Ὅλος ὁ πληθυσμὸς «κατέβασε τὴ δεξίωση» στὸ πηλῶδες Βατραχοχώριον¹⁴⁹. ὅλοι, ἀντίθετα, πῆγαν γιὰ τὴν ὑποδοχή τοῦ Δούκα καὶ σ' αὐτὸν οὔτε φωνὴ οὔτε ἀκρόαση. Τὸ ἴδιο συνέβη ἀργότερα καὶ κατὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Θεοδώρου στὴ Ναύπακτο. Αὐτοὶ οἱ ὑπαινιγμοὶ τοῦ κειμένου μᾶς δημιουργοῦν ἐπιγενόμενα προβλήματα. Ἄν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψή μου, ἀναγνωρίσουμε στήν τοπωνυμία τὸ «πηλῶδες Βατραχοχώριον» κάποια δημωδέστερη παρωνομασία τοῦ τοπωνυμίου (Βατραχοχώρι = Μπακαχοχώρι > Μπ(ακακ)οχώρι > Μποχώρι¹⁵⁰, σημερινὸ Εὐνοχώρι), τότε τὰ τοπογραφικά δεδομένα τῆς περιοχῆς ἐπιτρέπουν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: Ἡ θέση τῆς ἀποβίβασης τοῦ Θεοδώρου καὶ ἡ παραμονὴ τῶν πλοίων τοῦ στήν «ἐγγὺς τῆς Ναυπάκτου» θάλασσα δὲν ἦταν παρὰ τὸ φυσικὸ λιμάνι τῆς Βαράσοβας στὴ ΝΔ πλευρὰ τῆς καὶ οἱ κάτοικοι ποῦ πῆγαν γιὰ νά προὔπαντήσουν τὸ Δούκα ἦταν κάτοικοι τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Εὐνοχωρίου. Ὁ οἰκισμὸς ὤφειλε τὴν ὀνομασία τοῦ στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, μιὰ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ποῦ διατηρήθηκε ὡς τίς μέρες μας¹⁵¹. Ἐπὶ πλέον ἡ θέση τοῦ μνημείου, ποῦ βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ

147. Βλ. D. M. Nicol, *The Despotate of Epirus*, σ. 32-38, 57. Πρβλ. καὶ M. Σ. Κορδῶση, Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά προβλήματα κατὰ τίς πολεμικὲς συγκρούσεις τῆς πρώτης περιόδου τῆς Φραγκοκρατίας στὴ Νότια Ἑλλάδα (1204-1262), Ἰωάννινα 1984, σ. 158-162.

148. Ἡ ἀπόδοση εἶναι δική μου.

149. Τὸ «Βατραχοχώριον» μνημονεύεται καὶ στὸ ὑπ' ἀριθ. 8 κείμενο τῆς ἐκδοσης N. A. Bees, *Unedierter*, σ. 65, 5.

150. Βλ. ΜΕΕ, τόμ. ΙΖ', λ. Μποχώρης, Μποχώρι [Γεωγρ.].

151. Βλ. Βασίλη Κατσαροῦ, Παρατηρήσεις σὲ ὀρισμένες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς μὲ φάσεις βυζαντινῆς περιόδου στὴ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, *Κληρονομία* 13 (1980)

τὸ σημερινὸ δμώνυμο συνοικισμό, ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν ἀποκλείεται νὰ λειτουργοῦσε ὡς πυρῆνας τοῦ δμώνυμου οἰκισμού κατὰ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀναφέρονται οἱ μαρτυρίες, ἐνὸς οἰκισμού δηλαδή πολὺ κοντινοῦ στὶς δυτικὲς ὑπώρειες τῆς Βαράσσοβας καὶ τοῦ παρακείμενου φυσικοῦ λιμανιοῦ της, ποὺ φαίνεται ὅτι διεδραμάτιζε καὶ στὰ βυζαντινὰ χρόνια κάποιον σημαντικὸ ρόλο στὴν οἰκονομία τοῦ χώρου¹⁵².

III.3. Ἡ Αἰτωλικὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου

Μία ἀπὸ τίς ἐπιστολὰς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη ἀπευθύνεται «τῷ πανοσιωτάτῳ καθηγούμενῳ τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου κϋρ Μαρτινιανῷ»¹⁵³. Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του πρὸς τὸν ἡγούμενον γὰρ τὸ ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον του πρὸς τὸ πρόσωπό του καὶ γράφει: «Οὐ γὰρ ἂν καὶ ἡμῶν ἐμέμνησο καὶ τῶν παριόντων διεπνυθάνου καὶ γράμμα διέπεμψες διὰ τοσοῦδε διαστήματος ὅποσον ἐκ τοῦ Καλυδωνίου κόλπου εἰς τὰς κατ' Αἰγαῖον Κυκλάδας ἀπομηκύνεται, εἰ μὴ τῷ πνεύρῳ τῆς ἀγάπης πυροπολούμενος ἐξεκέλευσο»¹⁵⁴. Ὁ Σπ. Λάμπρος, σχολιάζοντας τὸ σχετικὸ χωρίο, κατέληγε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀναφερόμενη μονὴ βρισκόταν μᾶλλον στὴν Αἰτωλία «καὶ ὑπέκειτο πιθανότατα εἰς τὴν διοίκησιν τῆς μητροπόλεως Ναυπάκτου»¹⁵⁵. Ἡ φράση «ἐκ τοῦ Καλυδωνείου κόλπου» μᾶς ὁδηγεῖ στὴν περιορισμένη γεωγραφικὰ περιοχὴ τῆς Αἰτωλίας ποὺ συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας αἰτωλικῆς πόλεως Καλυδῶνος¹⁵⁶. Ἄν τὸ χωρίο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη ἐκληφθεῖ ὅτι ἀναφέρεται στὴ στενότερη γεωγραφικὴ σημασία τοῦ ὄρου Καλυδῶνιος κόλπος (= ὁ κόλπος ποὺ σχηματίζεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν Καλυδῶνα), τότε ἡ ἀναζήτησις τῆς αἰτωλικῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου πρέπει κατ' ἀνάγκη νὰ περιοριστεῖ στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ. Μέσα στὰ ὅρια τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς, θέση βυζαντινῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ. Ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου, ἓνα παλαιολόγειο κτίσμα στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Γαλατᾶς¹⁵⁷, δὲν φαίνεται νὰ συγκεντρώνει ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ ταυτίσουμε τὴ θέση του μὲ τὴ θέση τῆς αἰτωλικῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ, γράφοντας

436-443, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης *P. Soustal*, *Nikopolis und Kephallēnia*, σ. 155-156, λ. Ἁγιος Γεώργιος.

152. Βλ. *P. Soustal*, ὁ.π., σ. 207, λ. Milissi.

153. Βλ. Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα, ἐκδ. *Σπυρ. Λάμπρος*, τόμ. Β', σ. 333, ἐπιστολὴ ρξη'.

154. ὁ.π., σ. 333, 12-16.

155. ὁ.π., σ. 648-649, σημ. Β' 333, ρξη'.

156. Βλ. *RE.X,2*, στ. 1763-1766 (λ. *Kalydon*, Καλυδῶνιος κόλπος).

157. Βλ. *P. Soustal*, *Nikopolis und Kephallēnia*, σ.1 65, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ὁ *P. Soustal* ταυτίζει τὸ ναῦδριο μὲ τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Χωνιάτη βυζαντινὴ μονή.

τῇ φράσει «ἐκ τοῦ Καλυδωνίου κόλπου» νὰ τῇ συνέδεε μὲ τὴν ἀνάμνηση τῆς ἀρχαίας γνωστῆς αἰτωλικῆς πόλης καὶ τὴν τωρινὴ παρουσία σ' αὐτὴν —στὸν πρὶν περιορισμένο δηλ. χῶρο της— τοῦ ἡγούμενου Μαρτινιανοῦ. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀναφερόμενης μονῆς τοῦ Προδρόμου δὲν πρέπει ν' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη θέσις τῆς ἀρχαίας Καλυδῶνος, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα δὲν λησιμονήθηκε ἀπὸ τὸ λόγιον ἱεράρχη. Στὸν ἀρχαιολογικὸν χῶρον ποὺ ἀνασκάφτηκε ἀπὸ τοὺς Ρωμαῖο, Dyggve καὶ Poulsen¹⁵⁸, πᾶνω στὸ συγκρότημα ναοῦ τοῦ Διόνυσου, ὑπῆρχε παλιότερα μεταβυζαντινὴ ἐκκλησία ἀφιερωμένη στὸ Γενέσιον τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου¹⁵⁹. Στὴ φωτογραφία ποὺ παραθέτουν οἱ κλασσικοὶ ἀρχαιολόγοι ἀνασκαφεῖς τῆς Καλυδῶνας διακρίνεται καθαρὰ τὸ μέγεθος, ἀλλὰ καὶ ἡ κατασκευαστικὴ ἀπλότητα τοῦ μεταγενέστερου ναοῦ¹⁶⁰. Ἡ ἐπιτόπια ὅμως ἔρευνα στὸ συγκεκριμένο χῶρον τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου ἀποδεικνύει ὅτι ὑπῆρχεν ἀναμφίβολα στὸν ἴδιον χῶρον βυζαντινὴ ἐκκλησία· τὸ μαρτυροῦν τόσο τὰ υπολείμματα τοιχοποιίας στὸ ἡμικύκλιον τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὸ πλήθος τῆς βυζαντινῆς κεραμεικῆς ποὺ ὑπάρχει στὸ γύρω χῶρον, ὅσο καὶ τὰ κομμάτια βυζαντινῶν μαρμάρινων κιόνων ποὺ βρίσκονται γύρω ἀπὸ τὸ σημερινὸ κτήριο. Οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ συγκεκριμένη θέσις τῆς Καλυδῶνος συγκεντρώνει τίς μεγαλύτερες πιθανότητες γιὰ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν αἰτωλικὴν μονὴ τοῦ Προδρόμου ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Χωνιάτου.

III.4. Ἡ μονὴ τῆς Τριμυτοῦς

Ἀπὸ τὸ συμμιγῆ κώδικα Ἀθηνῶν 1377, στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε προηγουμένως¹⁶¹, γνωρίζουμε ὁρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὴ μονὴ τῶν Ἑρημιτῶν μὲ ἀφορμὴ ἀγιασμοῦ ἐνὸς μετοχίου τῆς μονῆς (τὸ 1238)¹⁶², ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Ἀρχάγγελον Μιχαήλ. Παραθέτουμε τὸ κείμενον ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Laurent:

«Σταυροπήγιον τοῦ καινιζομένου ἐκ βάθρων εὐκτηρίου οἴκου ἐπ' ὀνόματι Μιχαήλ τοῦ ἀρχιστρατήγου τῶν Ἀνω Δυνάμεων ἐν τῷ ὑπὸ τῷ θέματι τῶν Νικοπολιτῶν διακειμένῳ χωρίῳ τῆς Πτέρης ἀναγεγραμμένον παρὰ τοῦ εὐλαβεστάτου ἱερομονάχου καὶ καθηγου-

158. F. Poulsen - K. Rhomaios, Erster Vorläufiger Bericht über die dänisch-griechischen Ausgrabungen von Kalydon, København 1927. E. Dyggve, Fr. Poulsen und K. Rhomaios, Das Heroon von Kalydon, København 1934.

159. Βλ. Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, τόμ. 3, σ. 889.

160. Βλ. P. Poulsen - K. Rhomaios, Erster, σ. 303, εἰκ. 11, 304, εἰκ. 12 καὶ πλν. LI καὶ LII.

161. Βλ. πρὶ πάντων, σ. 1501.

162. Βλ. V. Laurent, Charisticariat, σ. 108-109. Τοῦ ἰδίου, Les Régestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, I, τευχ. IV, Paris 1971, σ. 95 ἀριθ. 1288.

μένου τῆς σεβασμίας μονῆς τῶν Ἐρημιτῶν Βαρθολομαίου τοῦ ἐπονομαζομένου Σανιάνου. — Ἀγιασθὲν παρὰ Γερμανοῦ τοῦ ἀγιοτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων βασιλέων ἡμῶν Ἰωάννου καὶ Εἰρήνης, ἔτει ,ςψμς', μηνὶ φεβρουαρίῳ ἰνδικτιῶνος α΄»¹⁶³.

Ὁ Laurent παρατήρησε ὅτι καμιὰ πηγὴ δὲν μνημονεύει τὴ μονὴ τῶν Ἐρημιτῶν ποὺ ἴσως δὲν βρισκόταν στὴν Ἥπειρο¹⁶⁴. Ἀπὸ τῆ διαπίστωση αὐτῇ ὁ Π. Α. Βοκοτόπουλος ὑπέθεσε ὅτι «θα ἡδύνατο νὰ ταυτιστεῖ πρὸς τὴν μονὴν τῶν Ἐρημιτῶν»¹⁶⁵ ἢ γνωστὴ μονὴ τῆς Παναγίας «Τρημιτοῦς» (ἐτυμολ. ἀπὸ τοῦ Ἐρημίτου)¹⁶⁶. Τὴν ἄποψη τοῦ Βοκοτόπουλου ἀκολούθησε καὶ ὁ Ἀθ. Παλιούρας¹⁶⁷.

Ὁ Βοκοτόπουλος, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ταξιάρχου τῆς Πτέρης καὶ ἡ Παναγία τοῦ Μπρυώνη «εἶναι σταυροπήγια ἀγιασθέντα ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ»¹⁶⁸, ὑπέθεσε ὅτι ἴσως πρόκειται «περὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ» καὶ κατέληγε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Παναγία τοῦ Μπρυώνη πιθανῶς «ἐτιμᾶτο ἀρχικῶς ἐπ' ὀνόματι Μιχαὴλ τοῦ ἀρχιστρατήγου τῶν Ἀνω δυνάμεων»¹⁶⁹. Τὴν ἄποψη τοῦ Βοκοτόπουλου φαίνεται ὅτι παρακολουθεῖ ὡς ἓνα σημεῖο ὁ P. Soustal¹⁷⁰, ὁ ὁποῖος ἀναζητᾷ τὴ θέσιν τῆς μονῆς τῶν Ἐρημιτῶν στὴν Ἥπειρο καὶ δέχεται ὅτι τὸ μετόχι ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στὸν «Μιχαὴλ ἀρχιστράτηγον τῶν Ἀνω δυνάμεων» βρισκόταν στὴ θέσιν τοῦ τοπωνυμίου Ἀι-Ταξιάρχης, «25 περίπου χλμ. πρὸς Β τῆς Ἀρτης»¹⁷¹, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ τοῦ προσέφερε ὁ Βοκοτόπουλος¹⁷².

Ἀπὸ τοὺς μελετητὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν στὸ ζήτημα δὲν φαίνεται νὰ δόθηκε ἰδιαιτέρη προσοχὴ ὅτι σὲ χρυσόβουλλο μὲ τίτλο «Συμεὼν ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων καὶ Σέρβων ὁ Παλαιολόγος», ποὺ δημοσιεύτηκε ἀρκετὲς φορὲς ὡς τὴν ὥρα¹⁷³, μνημονεύεται «ἐν τῷ

163. Βλ. V. Laurent, Charisticariat, σ. 108.

164. ὁ.π., πρβλ. Π. Α. Βοκοτόπουλου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 29 σημ. 3.

165. ὁ.π., σ. 29.

166. αὐτόθι.

167. Ἀθ. Α. Παλιούρας, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 123.

168. Βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Παναγίας τοῦ Μπρυώνη, ΑΔ 28 (1973), Α΄, σ. 167, σημ. 21.

169. ὁ.π.

170. P. Soustal, Die griechischen Quellen, σ. 181 σημ. 2.

171. ὁ.π.

172. αὐτόθι.

173. Βλ. Α. Μουστοξύδου, Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά, φυλλ. 1-12 (1843-1853), φωτ. ἀνατ., Ἀθήνα 1965, σ. 506-509. F. Miklosich-J. Müller, Acta et diplomata, τόμ. IV, σ. 126-129. Α. Soloviev-V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, σ. 230-

θέματι Βαγενετίας, χωρίον τὴν Σελιανήν, τοὺς Κορτούς, τὸ Δοχωῶρον, τοὺς Βαριάδας, σὺν τῇ τοῦ Βοδέση τὸν Στύλον τοῦ Ἐρημίτου, μετὰ τοῦ Μαυροποταμοῦ, τὸν Πρινέα, σὺν τὸν Κακὸν Πηλόν, καὶ τῆς Ἡγουμενίτζας»¹⁷⁴.

Ἡ τοπωνυμία «Στύλος τοῦ Ἐρημίτου» μᾶς ὁδηγεῖ, νομίζω, σ' ἓνα διαφορετικὸ χῶρο τῆς Ἡπείρου, ὅπου πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ μονὴ τῶν Ἐρημιτῶν καὶ τὸ ἀναφερόμενο μετόχι της. Τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Συμεῶν γιὰ τὸν Ἰωάννη Τζάφα Ὁρσίνι ἔχει ὑπόψη του καὶ ὁ P. Soustal¹⁷⁵. Νομίζω ὅμως ὅτι τὸ συγκεκριμένο χωρίο παρουσιάζει καὶ μιὰν ἄλλη προβληματική. Ὁ J. Müller¹⁷⁶, ἐφαρμόζοντας διαφορετικὴ στίξη στὸ κείμενο, συνδέει τὸ τοπωνύμιον τοῦ Ἐρημίτου μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ Μαυροποταμοῦ καὶ ἐνισχύει τὴν ἂποψη ὅτι ἡ τοπωνυμία ἀναφέρεται σὲ περιοχὴ ἴσως μοναστηριακὴ. Μαυροπόταμος ἢ Μαῦρος, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὀνομάζεται ὁ ποταμὸς τῆς Ἡπείρου Ἀχέρων¹⁷⁷. Εἶναι συνεπῶς πολὺ πιθανὸ λοιπὸν ἐδῶ νὰ ἀναζητηθεῖ τόσο ἡ θέσις τῆς μονῆς τῶν Ἐρημιτῶν ὅσο καὶ ἡ ἀντίστοιχη τοῦ μετοχίου της μὲ τὸ ναὸ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Μήπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ σκεφτεῖ τὴ θέσις τῆς μονῆς τῶν Ἐρημιτῶν σὲ τοποθεσίες κοντὰ στὸν Ἀχέροντα καὶ τὸ μετόχι της στὸν Ταξιάρχῃ τοῦ Ζαλόγγου¹⁷⁸;

239 (XXXII). Α. Ι. Βρανούση, Χρονικὰ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἡπείρου, Ι. Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα, Ἰωάννινα 1962, σ. 69-85.

174. Βλ. Α. Μουστοξύδου, Ἑλληνομονήμων, σ. 507.

175. Βλ. P. Soustal, Die griechischen Quellen, σ. 152· ἐδῶ, γιὰ τεχνικοὺς πιθανότατα λόγους, παραλείπεται ἡ φράσις «τὸν στύλον τοῦ Ἐρημίτου», παρατίθεται ὅμως ἀπὸ τὸν Soustal καὶ συζητιέται τὸ πρόβλημα τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς θέσεως στὰ λ. Bagenetia καὶ Stylos tu Erémitou (Nikopolis und Kephallénia, σ. 119 καὶ 266). Βλ. καὶ Mill. Efthimiou, Greeks and Latins, σ. 308.

176. Βλ. Joseph Müller, Byzantinische Analekten, Sitzungsberichte der Wiener Akademie 9, 1852, σ. 417. Ἡ στίξη ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ J. Müller ἐρμηνεύει καλὺτερα τὰ πράγματα. Ἡ φράσις «σὺν τῇ τοῦ Βοδέση τὸν Στύλον τοῦ Ἐρημίτου, μετὰ τοῦ Μαυροποταμοῦ» δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ παρὰ ὡς ἐξῆς: σὺν τῇ (περιοχῇ) τοῦ Βοδέση τὸν στύλον, (σὺν τῇ περιοχῇ) τῆς μονῆς ἢ τοῦ στύλου > τοῦ Ἐρημίτου μετὰ τοῦ Μαυροποταμοῦ κτλ. Ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων γίνεται μὲ ἐπικέντρο τὸ θέμα καὶ σημεῖα ἀναφορᾶς στὴν περιφέρειαν. Ἡ ἀρχὴ γίνεται ἀπὸ τὴν Σελιανή (P. Soustal, Nikopolis und Kephallénia, σ. 257) πρὸς τοὺς Βαριάδες (ὁ.π., σ. 122) στὴ Λάκκα τοῦ Μπότσαρη, κοντὰ στὸ Λοῦρο—ὀλοφάνερη ἢ κατεῦθυνση τοῦ κυκλικοῦ περιορισμοῦ πρὸς Ν—τὸν Μαυροπόταμο, χαμηλὰ (περιοχὴ Γλυκίος), καὶ τέλος τὸ κλείσιμο τοῦ κύκλου μὲ τὴν Ἡγουμενίτσα καὶ τοὺς Δολιανούς, πολὺ κοντὰ στὴ Σελιανή, ἀπ' ὅπου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ περιορισμοῦ τῆς περιοχῆς τοῦ θέματος Βαγενετίας, ἐνὸς θέματος μὲ πυρῆνα τὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς Θεσπρωτίας καὶ νότια ὄρια «εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀχέροντος ποταμοῦ (Γλυκὺ)» (βλ. Α. Ι. Βρανούση, ΜΕΕ Συμπληρωμα, τόμ. Α', σ. 888, λ. Βαγενετία ἢ Βαγενιτία). Γιὰ τὴ Βαγενετία βλ. καὶ P. Soustal, Nikopolis and Kephallénia, σ. 119-120, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ σημασία τῆς λ. στύλος ὡς τοπωνυμικοῦ προσδιοριστικοῦ, βλ. I. K. Βογιατζίδου, Τὸ Χρονικὸ τῶν Μετεώρων, ἱστορικὴ ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία, ΕΕΒΣ 5 (1925) 175-178.

177. Βλ. P. Soustal, ὁ.π., σ. 158. λ. Glyceys.

178. ὁ.π., σ. 140. Βλ. καὶ Α. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Ἡ ἐπισκοπὴ καὶ ἡ μονὴ Κο-

Ἡ ἄποψη πάντως τοῦ Βοκοτόπουλου¹⁷⁹ ποὺ συνδέει τὴ μονὴ τῶν Ἐρημιτῶν μὲ τὴν Παναγία Τριμυτοῦ θὰ πρέπει, ὅστερα ἀπ' ὅσα προηγήθηκαν, νὰ τεθεῖ ὑπὸ ἀμφισβήτηση. Δὲν μπορεῖ, νομίζω, νὰ συνδεθεῖ μιὰ αἰτωλικὴ μονὴ μὲ τὴ μονὴ τῶν Ἐρημιτῶν ποὺ συνδέεται ἀναμφίβολα μὲ τὴν Ἡπειρο. Γιὰ τὴν ἀποσύνδεση τῆς Παναγίας Τριμυτοῦς ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ μονὴ τῶν Ἐρημιτῶν μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε ἐπίσης καὶ στὴν πραγματικὴ ἐτυμολόγηση τοῦ συνοδευτικοῦ ὀνόματος τῆς Παναγίας στὴν αἰτωλικὴ μονή. Ὁ Βοκοτόπουλος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐπωνυμία «Τρημιτοῦ» προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τοῦ Ἐρημίτου > τ' ρημίτου > τρημιτοῦ¹⁸⁰. Ἡ ἄποψη ὅμως δὲν φαίνεται πειστικὴ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ μονὴ τῆς Παναγίας βρίσκεται σὲ μιὰ τοποθεσία μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ παλαιότερη ὀνομασία τῆς περιοχῆς ποὺ λεγόταν (καὶ λέγεται ἀκόμη ἀπὸ τοὺς κατοίκους) Τρίκορφος¹⁸¹. Ἡ ἐπωνυμία ἐπομένως τῆς μονῆς τῆς Παναγίας προέρχεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπὸ τὴν πραγματικὴ τῆς ὀνομασίας Παναγία ἢ «Τριμυτοῦ»¹⁸², ἢ Παναγία δηλ. τοῦ Τρικόρφου, μὲ σκοπὸ νὰ σηματοδοτεῖται ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἡ συγκεκριμένη Παναγία. Συνεπῶς ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου, ποὺ ἐπονομάστηκε μεταγενέστερα Τριμυτοῦ, ἀνῆκε πιθανῶς στὴ διοίκηση τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου καὶ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴ μονὴ τῶν Ἐρημιτῶν τῆς Ἡπείρου.

III.5. Ἡ Μονὴ Ἀγ. Τριάδος

Σὲ πράξῃ «περὶ τῆς ὑπὸ τὸν Ναυπάκτου μονῆς τῆς ἁγίας Τριάδος ἧς ἡ ἐφορεία ἀνατίθεται Ἰωάννη ἀρχιεπισκόπῳ Γαρδικίου»¹⁸³ διαβάζουμε:

«Ἦν ποτε μοναστήριον καὶ προεστῶτα εἶχε καὶ μοναχοὺς καὶ ὑπαρξιν καὶ βοσκήματα, ἡ ὑπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτην ἐκκλησίαν μονὴ τῆς Ἀγίας Τριάδος· ἀλλὰ καὶ ταύτην ἡ τοῦ καιροῦ φορὰ οὐ μόνον παρεῖλε τὰ ὑπάρχοντα, ἢ ἡλάττωσεν εἰς τεταρτημόριον ἢ 5 τριτημόριον, ἢ τὸ πλεόν ἡμίσευσεν, ἀλλ' ἀπαξιαπλῶς ἅπαντα κατελυμήνατο καὶ ἠφάνισεν, ὡς ὑποχωριάσαι μὲν ἐκεῖθεν τοὺς μοναχοὺς, τὴν δὲ μονὴν ἐγκαταλειφθῆναι, ἢ ὡς σκηνὴν ἐν ἀμπελῶνι, ἢ ὡς ὁπωροφυλάκιον ἐν σικυηλάτῳ. καὶ νῦν ἔστηκεν ἡ πάλαι μονή, μο-

ζύλης, Actes XVe Congr. Inter. d'Et. Byz., II B, σ. 860.

179. II. Α. Βοκοτοπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 29.

180. ὁ.π.

181. Βλ. ΜΕΕ, τόμ. ΚΓ', σ. 320, λ. Τρίκορφος.

182. Ἡ κατάληξη συνηθίζεται στὴ Δυτικὴ Στερεά (π.χ. Πολυπορτοῦ, γιὰ τὴ βασιλικὴ τῆς Τοιοφῶνας, βλ. J. Koder-F. Hild, Hellas und Thessalia, [TIB, 1], Wien 1975, σ. 136, λ. Bitrinitsa ἢ Κατερινού, βλ. II. Α. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, Ἀθῆναι 1970, σ. 245 κ.ἄ.).

183. Βλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 1, σ. 342. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 72, ἀριθ. 12.

ναστήριον ὄνομα μόνον, πραγματικῶς ἔρημον ἔχουσα, μὴ ὄντος
 10 τοῦ διαδόντος χεῖρα αὐτῇ, μηδὲ τὴν ταύτης πτωσιν ὑπανεγείραν-
 τος»¹⁸⁴.

Ἡ ἄποψη τοῦ Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλου, ὅτι ὁ ἀναφερόμενος ἐπίσκοπος Ἰω-
 ἀννης «ἦταν πιθανῶς ἐπίσκοπος τοῦ Γαρδικίου ποῦ βρίσκεται σήμερα στὸ Ν.
 Φθιώτιδος»¹⁸⁵, πολὺ κοντὰ στὰ ὅρια τῶν νομῶν Αἰτωλοακαρνανίας καὶ Φω-
 κιδος εἶναι, νομίζω, ἀπόλυτα δικαιολογημένη. Ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ὑπα-
 γόταν στὴ μητρόπολη Ν. Πατρῶν (Ἰπάτης), τῆς ὁποίας ὁ μητροπολίτης εἶχε
 διωχθεῖ ἀπὸ τοὺς Φράγκους¹⁸⁶. Ἡ μονὴ Ἀγ. Τριάδος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ
 παραπάνω κείμενο, ὑπαγόταν στὴ μητρόπολη Ναυπάκτου καὶ ἦταν ἓνα πλού-
 σιο μοναστήρι. Κάτω ἀπὸ τὴ φράση ἢ τοῦ καιροῦ φορὰ¹⁸⁷ θὰ μπορούσε κανεὶς
 νὰ ὑποστηρίξει ὅτι κρύβεται ἓνας ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν ἐπέκταση τῶν Λατίνων·
 οἱ ἀρπαγὲς καὶ οἱ καταστροφὲς ἀφάνισαν τὴν περιουσίαν τῆς μονῆς καὶ ἀνάγκα-
 σαν τοὺς μοναχοὺς νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν. Γιὰ τὴν ἐπέκταση τῶν κατακτητῶν
 στὶς κτήσεις τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου μᾶς πληροφορεῖ σαφέστατα καὶ
 ἄλλο κείμενο τοῦ Ἀποκαύκου¹⁸⁸. Ἐπομένως ἡ θέση τῆς μονῆς τῆς Ἀγ. Τριά-
 δος θὰ πρέπει νομίζω νὰ ὑπολογιστεῖ μέσα σὲ μιὰ περιοχὴ πλησιέστερα πρὸς
 τὴ Ναύπακτο, στὸ χῶρο ποῦ συναντιοῦνται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ δυνάμεις τοῦ
 δεσποτάτου καὶ τῶν Φράγκων καὶ αὐτὸ συμβαίνει στὴ στενότερα περιορισμένη
 περιοχὴ Νότια ἀπὸ τὸ Γαρδικί ὡς τὸ Βελούχοβο καὶ τὸ Λιδορίκι, σημεῖα στὰ
 ὁποῖα ἐμφανίζονται μὲ στρατιωτικὲς θέσεις τόσο ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας
 ὅσο καὶ ὁ Ἰταλὸς Θωμᾶς τῶν Σαλώνων¹⁸⁹, σὲ μιὰ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν κατάλη-
 ψη τῆς Ἰπάτης ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Δούκα¹⁹⁰. Ἡ ἀκριβὴς ὁμῶς θέση τῆς μο-
 νῆς, ποῦ δὲν ἔχει ὡς σήμερα προσδιοριστεῖ, εἶναι δύσκολο νὰ ἐπισημανθεῖ.
 Μεγάλῃ κατεστραμμένη παλαιὰ μονὴ τῆς Ἀγ. Τριάδος, γνωστὴ στοὺς κατοί-
 κους τοῦ χωριοῦ Κλήμα¹⁹¹, βρισκόταν ΒΔ τοῦ Λιδορικίου, στὸ φυσικὸ δρόμο
 ποῦ ἔνωσε τὴ Ναύπακτο μὲ τὸ Γαρδικί κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Τὸ
 ὕλικο ποῦ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στὴν κατασκευὴ (κομμάτια μαρμάρινων με-
 λῶν καὶ χρῆση λίθων καὶ πλίνθων) παρέχει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ μοναστηριακὴ
 ἐγκατάσταση τῆς περιοχῆς «Μοναστήρι» στὸ χωριὸ Κλήμα ἦταν πράγματι

184. Ἐ. Βέη-Σεφεργλῆ, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 174-175.

185. Βλ. ΘΗΕ, τόμ. 4, 1964, σ. 233.

186. Ἐ. Βέη-Σεφεργλῆ, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 175.

187. ὁ.π., σ. 175,1.

188. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierter, σ. 85-88, ἀριθ. 27.

189. ὁ.π., σ. 88, 103-115.

190. Βλ. Ἐ. Βέη-Σεφεργλῆ, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 175 καὶ 185, σημ. β') καὶ γ').

191. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν κ. Γεώργιο Σίδερη, ἀγροφύλακα τῆς πε-
 ριοχῆς, στὸν ὁποῖο χρωστῶ τὴν ἐπισήμανση τοῦ χώρου καὶ τίς σχετικὲς πληροφορίες γιὰ
 τὴ μονή.

βυζαντινό μοναστήρι. Οί κατολισθήσεις του ἑδάφους ἔχουν σκεπάσει σήμερα τὸ χῶρο τοῦ μοναστηριοῦ. Ἔτσι στὶς δυσκολίες ποὺ ἐγείρονται γιὰ τὴν πι-
θανὴ ταύτιση τῆς μονῆς μὲ τὴν ἀναφερόμενη μονὴ Ἀγ. Τριάδος, προστίθεν-
ται τώρα καὶ ἀνάλογες δυσκολίες ἐλέγχου τῶν πραγματιστικῶν δεδομένων
τοῦ χώρου.

IV. ΕΠΙΜΕΤΡΟ

IV.1. Ἡ μονὴ τῶν Καρουτῶν

Ἀπὸ μιὰ πράξη συνοδικοῦ δικαστηρίου, ποὺ ἔγινε στὴν Ἀρτα τὸ Φε-
βρουάριο τοῦ 1222¹⁹² καὶ μᾶς σώθηκε μετὰξὺ τῶν συνοδικῶν γραμμάτων τοῦ
μητροπολίτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, πληροφορούμαστε ὅτι ἀποφασίστηκε
νὰ διωχθεῖ ὁ μοναχὸς Θεοδόσιος Σπίγγης ἀπὸ τὴν «κατὰ τὴν Ἑλλάδα σε-
βασμία μονὴ τοῦ Προδρόμου»¹⁹³, ἐπειδὴ φαίνεται δημιουργοῦσε ὀρισμένα
προβλήματα στὴν κοινότητα τῶν μοναχῶν μὲ τὶς ὑπερβολικὲς του φιλοδοξίες
γιὰ τὴ διακυβέρνηση αὐτῆς τῆς μονῆς¹⁹⁴. Τὸ δικαστήριον, ἀφοῦ ἔλαβε ὑπόψη
τοῦ ὅλα τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκδίκαση τῆς ὑποθέσεως, ἔκρινε ὅτι ὁ Θεοδόσιος
ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ μονή: «μεταξὺ δὲ τῶν λαλουμένων ἑτερόν τι πα-
ρεμπεσὸν τοῦτο μᾶλλον ἀπραγμόνως τῆς τοῦ Προδρόμου μονῆς ἐκβάλλει τὸν
Σπίγγην, τὸ μὴ παρὰ ταύτῃ δηλαδὴ ἀποθέσθαι τρεῖς τὴν κοσμικὴν, ἀλλ' ἐν
τῷ μοναστηρίῳ τῶν Καρουτῶν, ὡς αὐτὸς ἐπὶ κοινοῦ ἀναφθέγξατο»¹⁹⁵. Ἀπὸ
τὸ κείμενο φαίνεται ὅτι ὁ Σπίγγης ἐγκατέλειψε τὸ μοναστήρι στὸ ὁποῖο ἐ-
κάρη μοναχός, κατὰ παράβαση τῶν ἐπιταγῶν τῶν ἱερῶν κανόνων. Ἡ ἀπόφα-
ση γιὰ τὴν ἀποβολὴ τῶν ξένων πρὸς τὴ μονὴ μοναχῶν ἦταν γενικὴ: «ἀλλὰ καὶ
ὅσους ἔχει ἐξ ἐτέρων μονῶν, εἴπερ αἱ κατ' αὐτοὺς μοναὶ ἐν τῷ καθεστῶτι ἐ-
στίν, ὥσπερ δὴ καὶ ἡ τῶν Καρουτῶν, καὶ μὴ ὑπὸ τῶν ἐγγὺς ἔθνων ἢ τῷ χρόνῳ
τυχρὸν διεφθάρησαν, πρὸς τὰς ἑαυτῶν ἀποπέμψασθαι»¹⁹⁶. Ἡ μονὴ τῶν Κα-
ρουτῶν λοιπόν, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα δὲν μνημονεύεται, ὑφίσταται αὐτὴ τὴν
ἐποχὴ μέσα στὰ ὅρια τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου, χωρὶς νὰ ἔχει ὑποστῇ τίς
καταστροφές ποὺ ἐπέφεραν τὰ «ἐγγὺς ἔθνη»¹⁹⁷, δηλ. οἱ φράγκοι δυνάστες ποὺ

192. Βλ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύ-
κου, σ. 8-13.

193. ὁ.π., σ. 13, στίχ. 9-11. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς βυζαντινῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου,
βλ. Βασίλη Κατσαροῦ, Ἡ κατὰ τὴν Ἑλλάδα βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου, τελευταῖος
σταθμὸς τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη, Βυζαντιακὰ 1 (1981) 101-127.

194. ὁ.π., σ. 126.

195. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου,
σ. 13, στίχ. 8-12.

196. ὁ.π., στίχ. 19-22.

197. ὁ.π., στίχ. 21.

έξουσίαζαν όρισμένους τόπους τής Φωκίδας ή τής Φθιώτιδας μετά τή λατινική κατάκτηση.

Οί πληροφορίες πού μᾶς παρέχονται ἀπό τό συνοδικό γράμμα τοῦ Ἀποκαύκου εἶναι μοναδικές γιά τή μονή τῶν Καρουτῶν. Ἡ τοπωνυμία τῶν Καρουτῶν μᾶς ὁδηγεῖ στήν περιοχή Λιδορικίου, ὅπου τά χωριά Σκαλούλα καί Καροῦτες δεσπόζουν πάνω ἀπό «τὸν Καρουτιανόν», ὅπως λένε, κάμπο¹⁹⁸. Ἀλλά καί ἡ θέση τῶν Καρουτῶν πολὺ κοντὰ στήν περιοχή τῶν Σαλώνων αἰτιολογεῖ τοὺς ὑπαινιγμούς γιά τὰ «ἐγγὺς ἔθνη». Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν μητροπολίτη Δυρραχίου Δοκειανόν¹⁹⁹ ὁ Ἰωάννης παραπονεῖται γιά τίς αὐθαιρεσίες τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα στὰ πράγματα τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου μετά τὴν ἐκδίωξη τοῦ Ἀποκαύκου. Ὁ Δούκας γιά τὸν Ἀποκαυκο κάνει πράγματα «τοῦ γέλωτος ὕφ' ἧς καὶ ὕφ' ὧν οὐδὲ κορώνην εἶδομεν κρατηθεῖσαν»²⁰⁰ καὶ στὴ συνέχεια ὁ μητροπολίτης τὸν κατηγορεῖ γιά τὸ βαθμὸ ἀναισθησίας πού ἔφτασε: «εἰ δὲ καὶ ὑποχείριον Βελεχατοῦσαν ἔχει καὶ τὸν Ἰταλὸν Θωμᾶν γειτνιάζοντα ἐν τῷ Σόλωνι, ἀλλ' ἐν τούτῳ τέως τὰ μέγιστα καταπράττεται· χειμῶνος γὰρ ἐπέρχεται μνωξίαν ὥς τὰ τῶν ζῶων κατάδειλα, θέρους δέ, ἐπὶ ποταμὸν καθέζεται τὸν Βελούχοβον· ἡδὺς δὲ οὗτος ἰδεῖν καὶ πιεῖν ψυχρὸν καὶ μεταβαλεῖν πρὸς τὴν ὁμοίαν ψυχρότητα καὶ ὁπώρας καὶ ὅσα πόματα σκευαστά, ἐξ ὧν ἐσθίων καὶ πίνων, ἐκ τούτων λεόντειον τὴν ἐργὴν ἀναπέμπεται· ὁ δέ γε Θωμᾶς αὐτοῦ καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν γέλωτα πλατὺν καταχέων πελάτης ὁσημέραι τῶν περὶ τὴν Βελᾶν καὶ τὴν Καρούταν γίνεται βοσκημάτων, καὶ οὐδεὶς τῷ ἀφαιρέτῃ τούτῳ ἀντικαθίσταται...»²⁰¹.

Ἡ διέσδυση τοῦ Θωμᾶ στὶς περιοχὲς πού ἀνήκαν στὰ ὅρια τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου καταγράφεται ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου μὲ τὸν πόνον τοῦ ἱεράρχη πού βλέπει, ἴσως, νὰ καταπατοῦνται τὰ δίκαια τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν μονῶν τῆς γειτονικῆς ἐπισκοπῆς Λιδορικίου²⁰², καὶ νὰ καταστρέφονται οἱ περιουσίες τους κάτω ἀπὸ τὸ ἀδιάφορο βλέμμα τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα. Ἡ μονὴ τῶν Καρουτῶν, μέσα στὸ πεδίο τῶν βλέψεων τοῦ ἄρχοντα τῶν Σαλώνων («πελάτης ὁσημέραι τῶν περὶ τὴν Βελᾶν καὶ τὴν Καρούταν γίνεται βοσκημάτων») ²⁰³ φαίνεται ὅτι πλήττεται ἀπὸ τίς ἐπιδρομὲς καὶ δὲν ἀποκλείεται ὁ Ἀποκαυκος νὰ βλέπει μὲ τὰ μάτια του αὐτὲς τίς καταστροφές²⁰⁴. Δὲν ξέρουμε ὅμως πού ἀκριβῶς βρισκόταν ἡ θέση τῆς μονῆς τῶν Καρουτῶν

198. Βλ. Δ. Λουκοπούλου, Ποιμενικά τῆς Ρούμελης, Ἀθῆναι 1930, σ. 117. Πρβλ. Γ. Ε. Καψάλη, Φωκίδα, λησμονημένες σελίδες, Ἀθῆνα 1972, σ. 69, 75.

199. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 85-88, ἀριθ. 27.

200. ὁ.π., σ. 88, στίχ. 102-103.

201. αὐτόθι, στίχ. 103-112.

202. Γιά τὴν ἐπισκοπὴ βλ. J. Koder-F. Hild, Hellas und Thessalia, σ. 205 λ. Λοιδορική.

203. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 88, 110-111.

204. Ἡ ἀπόσταση τῆς περιοχῆς Λιδορικίου ἀπὸ τὴ Ναύπακτο δὲν εἶναι μεγάλη.

και η σχετική έρευνα στο χώρο απέβη άκαρπη. Είναι αρκετά πιθανό να έντοπιστεί στο μέλλον από την έρευνα η συγκεκριμένη θέση της μονής²⁰⁵.

IV.2. 'Η «Μονή 'Αγίας»

Οί J. Koder και F. Hild, στο βιβλίο τους *Hellas und Thessalia* στο λ. Hagia Monē ('Αγ. Μονή)²⁰⁶ σημειώνουν ότι 'ίσως ένα χωρίο του 'Αποκαύκου αναφέρεται στην έρειπωμένη εκκλησία της περιοχής Λιδορικού που ήταν γνωστή ως «'Αγία μονή»²⁰⁷. Τò κείμενο που περιέχει τή μαρτυρία είναι μια σύντομη επιστολή του 'Αποκαύκου (πρός τόν Γοριανίτην κυρόν Νικόλαον)²⁰⁸. 'Ο μητροπολίτης Ναυπάκτου μεσιτεύει στόν Νικόλαο Γοριανίτη να φροντίσει τόν γαμβρό του Χοιροσφάκτου²⁰⁹. 'Ο Χοιροσφάκτης ήταν συγγενής κάποιου επίσκόπου 'Αγίας: «ὁ χθές 'Αγίας, νῦν δὲ μοναχὸς ἀγιορίτης, δυσωπεῖ δι' ἡμῶν, τὸν αὐτοῦ συγγενῆ ὃς τῇ τοῦ χοιροσφάκτου ἐπεγάμβρευσε θυγατρὶ, ἔχειν τὴν ἀπὸ σοῦ πρόνοιαν»²¹⁰. 'Ο άνώνυμος 'Αγίας θεωρεῖται από τούς J. Koder - F. Hild ως ἡγούμενος τῆς Μονῆς 'Αγίας²¹¹. 'Η διατύπωση ταιριάζει ν' αποδοθεῖ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου στὸν άνώνυμο συγγενῆ τοῦ Χοιροσφάκτου. 'Ο S. Pétridès υπέθεσε, με έρωτηματικό, ὅτι ὁ 'Αγίας ήταν τιτουλάριος ἐπίσκοπος Μύρων²¹². Θά πρέπει ὡστόσο, καὶ ἂν ἀκόμη ἀπορριφθεῖ ἡ ἄποψη τοῦ S. Pétridès, ν' ἀποκλειστεῖ μᾶλλον ἡ περίπτωση ὅτι ὁ άνώνυμος ήταν μοναχὸς τῆς 'Αγίας πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὸ "Άγιο Όρος, γιὰ δυὸ κυρίως λόγους: α) γιὰτί ὅπως παρατηρεῖ ὁ Laurent²¹³ ἡ ἐπωνυμία ὁ + γεν. τόπου στὰ βυζαντινὰ χρόνια δὲν ἀποχωρίζεται καὶ παραδίδεται μαζί, ὅταν πρόκειται γιὰ μονές· β) ἂν ὁ άνώνυμος ήταν μοναχὸς στή μονή 'Αγίας, τότε θά ἔπρεπε νὰ προτάσσεται τὸ ἀγιορίτης καὶ νὰ ἔπεται τὸ μοναχός, ἔνδειξη ποὺ συνηγορεῖ ὅτι τὸ πρόσωπο κατεῖχε μᾶλλον ἐπισκοπικὸ ἀξίωμα. Θά πρέπει συνεπῶς ν' ἀποσυνδεθεῖ ἡ 'Αγία Μονή, ἔδρυμα τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. ὅπως

205. 'Η ἀναζήτηση τῆς θέσης τῆς μονῆς στο χωρο δυσκολεύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ πιδ ἡλικιωμένοι κάτοικοι τῶν Καρουτῶν δὲν θυμοῦνται τὴν ὑπαρξη τέτοιου μοναστηρίου. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν δάσκαλο κ. 'Ανδρέα Κ. Κακαλῆ γιὰ τὴν πρόθυμη συμπαράσταση κατὰ τὴν ἐπιτόπια έρευνα στίς Καρούτες.

206. Βλ. J. Koder-F. Hild, *Hellas und Thessalia*, σ. 169.

207. Πρόκειται γιὰ τὸ χωρίο ποὺ ἀφορᾷ τὴ μονὴ τῆς 'Αγ. Τριάδος τὸ ὁποῖο ἐξετάσαμε προηγουμένως.

208. Βλ. S. Pétridès, Jean Apokaukos, σ. 90 (22). XVIII.

209. Γιὰ τὸ ἐπίθετο βλ. σημ. I. 4. 7 ἐδῶ.

210. Βλ. S. Pétridès, Jean Apokaukos, ὁ.π., στίχ. 4-5.

211. Βλ. J. Koder-F. Hild, ὁ.π.

212. Βλ. S. Pétridès, ὁ.π. (ὑπόμνημα, ἀριθ. 2).

213. V. Laurent, *Le Corpus de Sceaux*, τόμ. V, No 1255, σ. 176-177.

μαθαίνουμε από την κτητορική της επιγραφή²¹⁴, από την υπόθεση για την ταύτιση από τους J. Koder και F. Hild.

Από τη συγκέντρωση των μαρτυριών και την εξέταση των δεδομένων για την τοποθέτηση των βυζαντινών μονών και ναών στο γεωγραφικό πλαίσιο της ΝΔ Στερεάς Έλλάδος προκύπτουν όρισμένα στοιχεία που βοηθούν να προσεγγίσουμε την έρευνα του παραγωγικού χώρου του συγκεκριμένου οικονομικού περιβάλλοντος με τον έντοπισμό των μοναστηριακών εγκαταστάσεων αλλά και τη μελέτη του πνευματικού κλίματος που δημιουργούσε στο συγκεκριμένο επίσης χώρο ή παρουσία των μοναστηριών. Το πλήθος αυτών των μοναστηριών στη Δυτική Στερεά, αν προστεθεί στο σύνολο των εκκλησιαστικών μνημείων των βυζαντινών χρόνων που είναι γνωστά ως σήμερα στην έρευνα, φανερώνει τη μεγάλη εξάπλωση του μοναχικού βίου στην περιοχή αλλά και την δργάνωση του οικονομικού βίου γύρω από τον πυρήνα του μοναστηριού. Στον ιστορικό της μελέτης των κοινωνικοοικονομικών φαινομένων της συγκεκριμένης εποχής στην περιοχή απομένει να εκτιμηθεί συνολικά το φαινόμενο της ανάπτυξης των μοναστηριακών μονάδων που φαίνεται ότι διαδραμάτιζαν ιδιαίτερο ρόλο και στην παραγωγική δραστηριότητα και στη συγκρότηση του πολιτιστικού χάρτη του τόπου, σε μια εποχή δοκιμασιών του συγκεντρωτικού βυζαντινού κράτους.

214. Για την επιγραφή βλ. βιβλιογραφικά, Βασίλη Κατσαρού, *Ζητήματα ιστορίας ενός βυζαντινού ναού κοντά στο Ευπάλαιο*, σ. 33 σημ. 67.

